वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥१:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥१:२॥
अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥१:३॥
जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥१:४॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 193v–195v, C_{45} ff. 201v–203v, C_{02} ff. 267r–270r, K_{82} ff. 1v–3v, K_{10} exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K_7 ff. 209v–211v, K_3 ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥
2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना **4ab** = MBh 13.112.9ab

✣

1a ॰न्तमनन्त॰] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; ॰न्तमन्त॰ C_{45}^{ac} ● ॰पारं] $C^{\Sigma}K_7ME$; ॰पारगं $K_{82}K_{10}K_3$ **1b** सुसूक्ष्म॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शुसुक्ष्म॰ C_{02} ● ॰जगत्सुसारम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; ॰जगशुसारं C_{02}, ॰जगत्सुरासुरं K_{10}, ॰जगतसुसारम् K_3 **1c** ॰भिरासमग्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; ॰भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) **1d** वृष॰] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; ॰वृषो C_{94}^{ac} **2b** सहस्राध्यायमु॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; सहश्रध्यायमु॰ C_{02}, सहस्राध्यायरु॰ E **2c** पर्व चास्य] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$; पर्वञ्चास्य C_{45}, पर्वमस्य $C_{02}K_3M^{ac}E$ ● शतं पूर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; त C_{02} **2d** श्रुत्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; श्रद्धा C_{45} ● भारतसंहिताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; भारसंहिता C_{02}, भारतसंहितं K_3, नारादसंहिताम् E **3a** अतृप्तः पुन पप्रच्छ] em.; अ⟨तृप्तः पु⟩××प्रच्छ C_{94}, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, अतृप्तः पुनरप्रच्छे C_{02}, अतृप्तः पुन पःप्रच्छ K_3, अतृप्तः पुनः पपृच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E **3b** वैशम्पायन॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; वेसम्पायन॰ C_{02} **3c** जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं $C_{94}^{pc}C_{45}K_7K_3E$, जनमेजये यत्पूर्वं C_{94}^{ac}, जन्मेजयेन यम्पूर्वं C_{02}, जनमेजयेन यत्पूर्व K_{82}, जनमेजयेन यत्पू⟨र्व⟩ K_{10}, जन्मेजयेण यत्पूर्वं M **3d** तच्छृणु त्वम॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; तच्छृण त्वम॰ C_{02}, _____ K_{10}, तच्छृणु स्वम॰ K_3 ● ॰तन्द्रितः] $C_{02}K_{82}$; ॰तन्द्रितम् $C_{94}C_{45}K_7K_3ME$, ___ K_{10} **4** जनमेजय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; जन्मेजय C_{02} **4a** भगवन्स॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; भचावं स॰ C_{02}, भगव स॰ K_3, भगवं स॰ M ● ॰धर्मज्ञ] $C^{\Sigma}K_{10}K_7ME$; ॰ज्ञ K_{82}, ॰धर्मज्ञः K_3 **4b** ॰विशारद] $C_{94}K_{10}K_7K_3$; ॰विसारदः $C_{45}C_{02}K_{82}E$, ॰विशारदम् M **4c** अस्ति धर्मं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; अस्ति धर्मः C_{45}, अस्ति धर्म $C_{02}M$, अधर्म K_3 ● परं गुह्यं] $C_{94}K_{10}K_3ME$; परो गुह्य C_{45}, परं गुह्य $C_{02}K_{82}$, परगुह्यं K_7

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्द्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥१:५॥
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥१:६॥
अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥१:७॥
जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥१:८॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥१:९॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥१:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

✣

5a द्वैपायन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; द्वेपायन° C_{02} ● °मुखोद्गीर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °मुखोद्गीर्ण C_{02}, °मुद्गीर्ण्णं K_3, मुखं गीर्ण्णं M^{ac}, मु(खां) गीर्ण्णं M^{pc}, मुखाद्गीर्णं E **5b** धर्मं वा यद्द्वि°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; धर्मं यत्तद्द्वि° C_{45}, धर्मवत्य द्वि° C_{02}, धर्म वा यद्द्वि° K_3, धर्मवाक्यं द्वि° M ● °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; °त्तमः C_{02}, °तमः M **5c** हि मे तृप्तिं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; हि मे तृप्ति K_3, प्रसादेन M **5d** यत्नात्तपोधन] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; यन्नात्त××न C_{94}, यत्ना तपोधनः C_{02}, यत्ना तपोधन K_3, यत्नन्तपोधन M **6** वैशम्पायन उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M^{pc}E$; omitted in M^{ac} **6a** राजन्न°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; राजंन° K_3, राजन° M **6b** °ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; °ख्यानमुत्तमम् C_{45}, °ख्यानमुतमम् C_{02}, °धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_3 (hypermetr.) **6c** °प्राप्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °प्राप्त C_{02} **6d** °धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °र्मं C_{02} ● शृणोतु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शृणोत C_{02} ● मे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; मै C_{45} **7a** °कर्तारं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3ME$; °कर्त्तन्तं K_{10} **7b** °व्रत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3E$; °प्रत° M ● °यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}ME$; °यन C_{02}, °यणः K_{82}, °यनं K_7, °(यणं) K_3 **7d** °परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; °न्वितम् $C_{02}K_3$, °(प)रं K_{10} **8a** °र्थं प्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_3$, °र्थप्रश्नेकम् $C_{02}E$, °र्थप्रश्चैकं M **8b** प्रभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$; प्रभु° C_{02}, प्राभ° K_7 **8c** °धरो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7K_3ME$; °×रो C_{94}, °धरा K_{10} **8d** °न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °न्वितं $C_{02}K_3M$ **9a** ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M$; ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3, भूयो E **9b** °वर्ण°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °वर्णा° E ● °वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$; °वर्जितं C_{02}, °वर्जिताः K_7 **9c** °व्यञ्जन°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °व्यज्जन° E **9cd** °मुक्तमक्ष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °मुक्त अक्ष° C_{45}, °मुक्तं अख° K_3, °मुक्तं अक्ष° M **9d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$ **10a** °च्चार्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$; °चार्य° $C_{02}K_7K_3$ **10ab** °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3ME$; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुन C_{02}, °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} **10d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}M$, किमतत्परं $C_{02}K_3$ **11** °राग उवाच] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; °रागोवाच K_3

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥१:११॥
कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।
दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥१:१३॥
कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥१:१४॥
तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥१:१५॥
हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥१:१६॥
न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✣

11a देहे क्ष°] $C_{94}C_{02}K_7$; देहात्क्ष° C_{45}, देहक्ष° $K_{82}K_{10}K_3ME$ ● याते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; यान्ते K_3 **11b** °ग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °ग्निशिवादिभि C_{02}, °ग्निं शि×दिभि K_3 **11c** °दूतैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °दूते $C_{02}K_3$ ● नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$; नीत्वा C_{02}, नीतः M, नीता E **11d** निरञ्जनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; निरञ्जन C_{02} **12a** °पाशैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °पाशे C_{02}, °पाशै K_3 ● बद्धो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब⟨द्धो⟩ C_{45}, बद्ध K_3 **12b** निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; निर्दहः स C_{02}, निर्देहस्य K_3, निर्देहन्म M^{ac} ● व्रजेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3ME$; भवेत् K_{10} **12c** स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वर्ग $C_{02}K_3M$ ● स] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_3E$; सं $K_{10}M$ ● याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3M$; यान्ति $C^{\Sigma}E$ **12e** संशयं] $C^{\Sigma}K_7ME$; संशये K_{82}, संशयो $K_{10}K_3$ **12f** °तुमिच्छामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_7K_3ME$; omitted in K^{ac}_{82} **13a** अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$; अतिशंस⟨य⟩कष्टन्ते C_{94}, अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 **13b** द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; च द्विजोत्तमः C_{02}, द्विजसत्तमः K_3 **13c** °ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3ME$ ● मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; मनुषैश्च C_{45}, मणुक्षे⟨प्तु⟩ C_{02}, मनुष्येस्तु K_3 **14a** कर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म° $C_{02}E$ ● °हेतुः] C_{45}; °हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, °हेंतु C_{02} ● शरीरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शरीरस्यं C_{02} **14b** उत्पत्तिर्नि°] M; उत्पत्तिनि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्पतिनि° $C_{02}K_3$ ● च यत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; च यः K_{10}, यत् K_3 **14c** सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; सुकृतकृतन् C_{02}, सुकृत K_3 ● चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; वापि K_3 **14d** °हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °हृतः C_{02} **15a** तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तेनेव $C_{02}K_3$ ● संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सा यान्ति $C_{02}K_3$, सा याति M **15b** वा] $C^{\Sigma}K_{10}K_7ME$; च $K_{82}K_3$ **15c** सुख°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सुखं M ● °दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; °दुःख $C_{02}K_{10}E$ **15d** °सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; °सम्भवः $C_{02}E$ **16a** °न्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; °न्द्रः K_{10} **16b** देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; देहे C_{02}, देह $K_{10}M$ ● नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; नृणा $C_{45}C_{02}$ **16c** यं कालपाशमित्याहुः] em.; यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02}, यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$, कालपाषेति ⟨पस्त्वे⟩ह M **16d** °व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; °व्रतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि°] $C_{45}M$; किञ्चिद्वि° $C^{pc}_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि° C^{ac}_{94}, किञ्चि जि° C_{02} **17b** कथं द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ××××××××× ⟨म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि⟩ (*cancelled*) कथं द्विज C_{02}

कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥१:१७॥
कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥१:१८॥
कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥१:१९॥
मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥१:२०॥
समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥१:२१॥
षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥१:२२॥
त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥१:२३॥
मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥१:२४॥
दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१:२५॥

✣

22 K_{10} omits verses 22–24

✣

17c कालपाशं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; वेत्तुमूहसि K_7, वक्तुमर्हसि ME **18a** कला॰] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; काला॰ $C_{02}K_{82}^{ac}$ ● ॰कालं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰कालश्च ME **18b** ॰कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ॰कला $C_{45}K_7$, ॰विधिं K_{82}, ॰कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; तुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, तुटिद्वयं $K_{82}M$ ● ॰मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; ॰मेवस्तु C_{94}, ॰मेषद्वि॰ K_{82} **18d** निमेषद्वि॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; निमेषाद्वि॰ M **19a** ॰गुणिता] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै त्रिंशता C_{45}, काष्ठा वै त्रिंशति C_{02}, काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$; मुहूर्त्त C_{45}, मुहूर्तञ्च E **19d** मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मानु⟨षश्च⟩ C_{02} ● ॰त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}E$; ॰तमः $K_{10}M$, ॰त्तमः K_7^{ac} **20a** मुहूर्त॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मुहूर्त्ता M, मुहूर्तं E **20c** ॰रात्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰रात्र M **20d** ॰नीषिणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰नीषिन M **21a** समा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मास C_{02} ● ॰मासाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰मासश्च $C_{02}E$, मासाहुः M **21b** काल॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कला॰ K_7 **21c** शतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; शत॰ E **21b** मानुष॰] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; माणुष्य॰ $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) **22a** षष्टिं चैव] $C^{\Sigma}K_7M$; षष्टिं वर्ष॰ K_{82}, omitted in K_{10}, षष्टिश्चैव E **22b** ॰युगः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, ॰युग ME **22c** द्विगुणः कलिसंख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; omitted in K_{10}, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E **23a** त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; तेत्रा $C_{02}M$, omitted in K_{10}, त्रेत्रा K_7 ● त्रिगुणा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; तृगुणो M, omitted in K_{10} ● ज्ञेया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ज्ञेयः M, omitted in K_{10} **23b** ॰युगः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; omitted in K_{10}, ॰युग E **23d** ह्ये॰] $C^{\Sigma}K_{82}ME$; omitted in K_{10}, हे॰ K_7 ● ॰सप्ततिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰सप्तति M, omitted in K_{10} **24a** चैकस्य] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7M^{pc}E$; omitted in $K_{82}^{ac}K_{10}M^{ac}$ **24b** ॰क्तं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰क्त M, omitted in K_{10} **24c** कल्पो] C_{45}; कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$, omitted in K_{10} ● मन्वन्त॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; न्वन्त॰ M^{ac}, मंन्वन्त॰ M^{pc}, omitted in K_{10} **24d** ॰दश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; ॰दशं C_{45}, omitted in K_{10} ● संख्यया] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शंक्षया M, omitted in K_{10} **25b** ॰आहः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; ॰आह C_{94} ● परिकल्पितम्] $C_{94}K_7$; करिकल्पितम् C_{45}, परिकल्पितः $C_{02}K_{10}ME$, परिकीर्तिताः K_{82} **25d** ॰दर्शिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰दर्शिभि M

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥१:२६॥
परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥१:२७॥
यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥१:२८॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्क्वचित् ॥१:२९॥
चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥१:३०॥
एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥१:३१॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥१:३२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥१:३३॥
खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः **29** ≈ KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ **30d** = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d **34ab** = Brahmāṇḍa P 3.2.101

✣

26a प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; प्रलीयते C_{45} **26b** सर्वं च॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वश्च॰ M **26c** अहागमे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अहाग_ K_{10}, अहरागमे M (unmetr.), अह्नागमे E **26d** ॰पद्यन्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰पद्यंति M **27a** ॰र्ध॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; ॰र्धं K_{10} **27cd** ॰वाहुर्भृ॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰वाहु भृ॰ $C_{02}K_{10}M$ **27d** महर्षयः] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}E$; महयः K^{ac}_{82}, मर्हषयः K_7, महर्षिभिः M **28a** ॰आर्क॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; ॰आर्का॰ M^{ac} • ॰तारेन्दु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰तारैन्दु M **28b** दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; दृश्यन्दिह C_{45}, दृस्यते त्विहः C_{02}, दृश्यते त्विहः M **28c** ॰त्वैव] $C_{94}K_{82}K_7E$; ॰त्वेव $C_{45}K_{10}M$, ॰त्वेह C_{02} **28d** ॰श्रमं] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_7E$; ॰श्रमो K^{ac}_{82}, ॰श्रामन् K_{10}, ॰श्रामो M • विद्महे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विग्रहे C_{45}, विद्यते M **29b** कालः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; काल E **29c** कालस्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वशगा E **29d** कालवशकृ॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कालो वशकृ॰ M **30b** देवराजा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; देवराज ME • ॰त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰त्तमः M **31a** कालो] $C_{94}C_{45}K_{82}$; काल $C_{02}K_{10}K_7ME$ **31b** ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{45}; ब्रह्मविष्णुपरः $C_{94}K_7M$, ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) **32a** श्रुतं वै] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; श्रुतो वः M • ॰चक्रं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰चक्रस्य C_{02}, ॰चक्रत्तु M **32b** विनिःसृतम्] corr.; विनिसृतम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ (unmetr.) **32c** परार्धं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ⟨प⟩रार्द्धं च C_{94}, पराधञ्च M^{ac}, परार्धंञ्चे M^{pc} • परं चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; पराञ्चैव M **32d** वः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{ac}$; नः M^{pc}, यः E • ॰दीपितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰दीयतां M **33** अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_7ME$; omitted in K^{ac}_{82} **33b** सहस्र॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; साहस्र॰ M • ॰युतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; ॰तन् K_{10} **33cd** कोटिम॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कोटिर॰ K_7 **33d** ॰र्बुदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; ॰बुदं K_7 **34a** निखर्वं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; निखर्वं तु K_{10}, निसर्वञ्च M **34b** शङ्कुः] corr.; शङ्कु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, शंख E • पद्मं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; पद्म M

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥१:३४॥
सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥१:३५॥
परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥१:३६॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥१:३७॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥१:३८॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥१:३९॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥१:४०॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

✣

34cd E omits 34cd–35

39cd cf. BrahmāṇḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

✣

34c समुद्रो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; समुद्र॰ M, omitted in E ● मध्यमन्तं च] $C^{\Sigma}K_{82}^{ac}M$; मध्यमान्तं च K_{82}^{pc}, मध्य⟨मन्तञ्च⟩ K_{10}, मध्यमन्तश्च K_7, omitted in E **34d** परार्धं च परं तथा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परार्द्धपरद्वेगुणाम् M, omitted in E **35b** परार्धं] K_7; परार्ध $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}M$, परा⟨र्ध⟩ C_{94}, omitted in E **35c** परार्ध॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; परार्धं K_7, omitted in E **35d** ॰संख्या] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰सख्या M, omitted in E **36ab** परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}$; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_7^{ac}$, परापरतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च। परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः॥ E **36e** ॰वेद॰] $C_{94}E$; ॰वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$ (unmetr.), ॰वेदा K_{82}, ॰वेदैः M **36f** ॰आख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ॰आख्यातं $C_{02}K_{10}K_7ME$ ● ॰त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰तम M **37a** ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब्रह्माण्ड C_{02} **37b** प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_7, प्रमाणञ्चापितां कति M **37c** ॰र्ध्वेषु] em.; ॰र्धेषु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ **37d** सूर्यस्त॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; र्यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} ● महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}M$; मही⟨म्⟩ C_{94}, मही $K_{10}K_7E$ **38a** ब्रह्मा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्म॰ M ● प्रसंख्यातुं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; प्रसंसा तु K_{10}, च संख्यातुं E **38b** शक्यं क॰] $K_{82}K_{10}E$; शक्या क॰ $C^{\Sigma}K_7$, सक्याङ्क॰ M **38c** देवास्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; देवतापि M **38d** मानुषाणां च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; मानुषार्नेञ्च M^{ac}, मानुषानाञ्च M^{pc} **39c** पुराख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E **40a** शिवाण्डा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शिवाण्ड॰ M^{ac}, शिवाण्डे॰ M^{pc} **40b** सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02}, सर्वेषामिव भूरिता K_{82}, सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10}, स⟨र्षपा⟩ इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिमां E **40c** दिशा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; शिवा॰ K_{10} **40d** ब्रह्माण्डे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्मण्डा M ● कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; य च कीर्तितम् C_{45}, कीर्त्तिता शृणु M

सहासहः सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥१:४१॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥१:४२॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥१:४३॥

[नैरृते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥१:४४॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥१:४५॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

✣

41a सहासहः] K_7; साहासह $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ ● सहः सह्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सहः सज्ञा C_{45}, सहो सह्यः M, सहः सज्ञो E **41b** विसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विसह $C_{02}M$ ● ऽसभा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सहा M, सभाः C_{45}, सता E **41c** प्रसहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; प्रसहेः E ● प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; प्रस⟨वः⟩ C_{02}, सप्रहः E ● सानुः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सानु K_7ME **41d** पूर्वतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; पर्वतो E **42a** भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; भास_ C_{02}, भासतो E ● भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; भानु $C_{45}M$ **42b** द्युतिमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; द्युतिनो K_7E **42c** दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45}, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E **42d** तेजा तेजवहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; तेजतेजयह M **42e** आग्नेये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_7, आग्नेर्ये M ● त्वेतदा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; त्वेचमा M **42f** शृण्वथ] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शृणुथ M ● द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; द्विजः K_{10} **43b** संयमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; संयम M ● यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_7$, युमुना K_{82}, यमतो M, यमुना॰ E ● यमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; यन M **43c** संयनो यमनोयानो] K_{82}; संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_7, यमियुग्मा यनो यानः M **43d** यनियुग्मा यनोयनः] K_{10}; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45}, यनियुग्मा नयो यमः K_7, दशमा याम्यमाशृता M, यनियुग्मा नयोनय E **44a** नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; नगजा नन्दो C_{45}, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E **44b** नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरो⟨नगनन्द⟩नः C_{45}, नग⟨रो⟩⟨_ _ नन्दनः C_{02}, नगरोगरनन्दनः K_{82}, नगरो ननन्दनः M^{pc}, नगरोन्नगनन्दनः E **44c** नगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; नृगभो K_{10}, नगर्भ M ● गहनो गुह्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्यो E **44d** गूढजो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; गुडजो M ● तत्परः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; तत्परम् M **45a** वारुणेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारुणे च E **45b** शृणु] $K_{10}M$; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृ⟨ङ्गे⟩ C_{02}, मृद्धे E **45c** बभ्रः सेतुर्भ॰] corr.; बभ्रं सेतुर्भ॰ $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ॰ C_{02}, बभ्रः सेतु भ॰ K_{82}, बभ्रं सोतुर्भ॰ K_{10}, बभ्र सेतुर्भ॰ K_7, बभ्रू सेतु भ॰ M, बभ्रून्सतुर्भ॰ E **45d** प्रभवोद्भव॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रभवोभव॰ M ● ॰भाजनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; ॰भाजन E **45e** भरणो] $C_{45}K_7$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10}, भरणः M **45f** दशैते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; दशेते K_7, दशैता M ● ॰आलयाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰आलया ME **46a** नृगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नृगभा M ● ॰गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; ॰गर्भाश्च $C_{02}K_{82}ME$ **46b** देवगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; देवगर्भ M

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥१:४६॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥१:४७॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥१:४८॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥१:४९॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥१:५०॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥१:५१॥
सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥१:५२॥
एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।

✣

46c ॰गर्भश्च] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; ॰गर्भाश्च K_{82}, ॰गर्भोश्च M **46d** वृषाङ्को] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वृषांगो M ● वृषभ॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; वृष×॰ C_{02} **47a** ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; वृषञ्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्च तथा सत्य॰ E **47b** वृषजो वृषनन्दनः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; वृषनन्दनः K_{82}, दशनायक वायवे M **47cd** नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_7, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M **48a** सुलभः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; सुरभः E ● सुमनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; सुमनाः K_7, सुमनो M ● सौम्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सोम्य M **48c** सतः सत्य] corr.; सत सत्य $C^{\Sigma}K_7$, सत्यसत्य K_{82}, सुत सत्य K_{10}, सुतः सत्य M, सत सत्या॰ E ● लयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; लयं K_7 **48cd** शम्भुर्द॰] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; शम्भु द॰ $C_{02}K_{82}K_7$, शम⟨भुं⟩ द॰ M **48d** ॰नायकमु॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; ॰नायक उ॰ E **49a** वज्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; व्रजः M **49b** ॰वर्षणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; ॰×⟨र्शणम⟩ K_7, ॰दर्य्य च E **49c** इलनो वलिनो ब्रह्मा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M **49d** दशे॰] $C_{94}K_{82}K_7E$; दशौ॰ $C_{45}C_{02}K_{10}$, दिशै॰ M ● नायकाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नायका M **50a** अपरो विमलो मोहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; अपरः विमला मोहा M **50b** निर्मलो म॰] em.; निमलो म॰ C_{94}, निर्मलोन्म॰ $C_{45}K_7$, निर्मलोत्म॰ $C_{02}E$, निमलोर्म॰ $K_{82}K_{10}$, निर्मलोन्म॰ M **50c** अक्षयश्चाव्ययो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अक्षयाश्चाव्ययो C_{02}, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयञ्चाव्ययो E **50cd** विष्णुर्व॰] $C_{94}C_{45}K_7E$; विष्णु व॰ $C_{02}K_{82}M$, र्विष्णुर्व K_{10} **50d** मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7$; मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$, वरवर्षणः K_{10}, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E **51a** सर्वेषां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; सर्वेषा K_7 ● दशमीशानां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; दशरीशानां E **51b** परिवार॰] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7ME$; परि॰ C_{45}, परिवारं K_{82} **51d** सहस्रैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्रै M ● ॰वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; ॰वारिता C_{02}^{ac}, ॰वारितः M, ॰वारिताः E **52ab** एकैकम॰] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; एकैकं म॰ $C_{02}K_{82}M$ **52b** परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परिवारितः M, परिवारितमाः E **52c** अयुतं] E; अयुतैः $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$, अयुतै K_{10} ● प्रयुतैर्वृन्दैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृन्दैः K_7, प्रयुतैर्भृत्य M **52d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C_{02}, प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10}, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **53a** परीवारो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) **53b** नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; नियुत C_{02} ● च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}ME$; चः K_7^{ac}

कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥१:५३॥
दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥१:५४॥
खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥१:५५॥
शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥१:५६॥
समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥१:५७॥
अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥१:५८॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥१:५९॥
कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥१:६०॥
सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

✣

53c कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}$E; कोटिभि दशकोट्येन C_{45}, कोटिभिर्दशकोट्योन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10}, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M **53d** एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}$E; एकैकः परिवरि⟨तः⟩ C_{94}, एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M **54a** दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}$E; दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एककं M **54b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{10}$; वृन्दवृन्दवृतैर्वृतं K_{82}, वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_7, वृन्द्रवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E **54c** वृन्दवर्गेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; वृन्दवर्गेभिः तै वृतम् M **54d** खर्वभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; खर्वभिः परिवारितम् K_7, खर्वाभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E **55a** खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; खर्ववर्गेव एककम् M **55b** दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणै वृतम् C_{45}, दशखर्वगणे वृत्तं K_7, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E **55c** ◦खर्वेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$ME; ◦गर्वेषु K_7 **55d** शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; शङ्कुभिः परिवारितः E **56a** पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME, पृथगैनैव C_{45} **56b** ◦वारितम्] K_{82}^{pc}M; ◦वारितः $C^{\Sigma}K_{10}K_7$E, ◦तं K_{82}^{ac} **56d** समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME; समुदैः C_{94}, दमु⟨दैः⟩ C_{45} ● ◦वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; ◦वारितः E **57a** तथै◦] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ME; तथे◦ C_{02} **57b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{82}$M; मध्यसख्यैस्तु तै वृतम् K_{10}, मध्यसख्यैस्तु तेर्वृतं K_7, मध्ये शङ्ख्यायुतैर्वृतः E **57c** मध्यसंख्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मध्यसांखो च M, मध्ये शंखेषु E **57cd** एकैकमनन्तैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; एकैकं मनतैः K_7, एकैकं अनन्तै M **57d** ◦वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; ◦वारितः E **58b** परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; परार्ध_ _ _ रितम् C_{02}, परार्धै परिवारितम्। अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E **58d** ◦वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$M; ◦वारिवारितं K_{10}, ◦वारितः E **58e** कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$M; ⟨कथितो⟩ K_{10}, कथिता E **58f** शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ME; शक्य C_{02} ● सांख्यमु◦] $C_{94}C_{02}K_{10}$M; साख्यमु◦ C_{45}, स्यख्यमु◦ K_{82}, संख्यमु K_7, संख्यामु◦ E **59a** प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_7$ME; प्रणामं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} **59b** संक्षेपाद्ब्रुवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E; संक्षेपाद्वदतो C_{45}, संख्येपाद्ब्रुवतो K_7, संक्षेप ब्रुवतो M **60a** कोटिकोटि◦] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; कोटीकोटि◦ M **60a** च परीमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; च परिमाणं C_{45} (unmetr.), परिमाणञ्च M **60b** ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ME; _ _ _ C_{02} ● ◦कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E; ◦कीर्ति⟨ताः⟩ C_{02}, ◦कीर्तितः K_{82}M

विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥१:६१॥
प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥१:६२॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥१:६३॥
वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥१:६४॥
बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥१:६५॥
एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥१:६६॥
अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥१:६७॥
षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥१:६८॥
चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥१:६९॥
त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।

✣

61cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्व॰, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

✣

61c विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj.; विंशकोटिषु गुल्मेषु $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, विंशकोटि विना गुल्मे M **61d** ऊर्ध्वतस्त॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ऊर्ध्व__ K_{10}, ऊर्द्ध्वतो त॰ M ● रविः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; रवि E **62a** प्रमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; प्रणामं C_{45} **62c** ब्रह्माण्डं चा॰] K_{82}; ब्रह्माण्डश्च $C_{94}C_{45}K_7M$, ⟨ब्रह्माण्डाश्चा⟩॰ C_{02}, ब्रह्माण्डाश्चा E ● ॰मेयाणां] $C_{94}K_{82}ME$; ॰मेयाणा $C_{45}C_{02}K_7$ **62d** ॰कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰कीर्तिताः C_{02}, ॰कीर्त्तितः M **63b** ॰सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; __मः C_{02} **63c** पूर्णं] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; पूर्वे C_{45}, पूण्र्ण K_7, पूर्वं M **63d** मातरिश्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; मातरिश्व M ● ॰तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰तथा $C_{02}M$ **64a** संक्षिप्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M **64b** प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_7$; प्राप्तं चौसनसं C_{94}, प्राप्त×औसनसं C_{02}, प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E **64c** संक्षिप्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M **64d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; प्राप्तधञ्च वृहस्पति M **65b** सूर्यं] $C_{02}E$; सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$, सूर्य $C_{45}M$ ● त्रिंशत्स॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; त्रिंशस॰ $C_{02}M$ **65c** ॰विंशत्सहस्राणि] corr.; ॰विंशहस्राणि C_{94}, ॰विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, ॰विशत्सहस्राणि E **65d** मृत्युं प्राह] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; मृत्यु प्राहः M **66a** ॰विंशत॰] E; ॰विंश॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$ **66b** कीर्तितम्] E; कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}M$, कीर्तिताः C_{02}, कीर्त्तित K_7^{ac} **66c** वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}ME$; विशिष्ठाय C_{45}, वहिष्ठाय K_7 **66d** विंशत्श्लो॰] corr.; विंशश्लो॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, विशश्लो॰ C_{45}, त्रिंशश्लो॰ M **67a** अष्टादशसहस्राणि] $C^{\Sigma}K_{82}E$; आष्टादशसहस्राणि K_7, वसिष्ठेदशसहस्रं M **67c** सारस्वतस्त्रि॰] em.; सारस्वता त्रि॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, सारस्वतास्त्रि॰ C_{45}, सारस्वत तृ॰ M ● ॰धामाय] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7ME$; omitted in K_{82}^{ac} **67d** सहस्रदश] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; सहस्रादश M **68b** भर॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; भार॰ C_{02}, सन॰ M **68d** अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अ⟨भाषत⟩ C_{02}, अभाषतः K_7E, मभासतः M **69b** अन्तरी॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; अन्तरि॰ M **69c** त्रय्यारुणिं] corr.; त्र्यैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}M$, त्रैयारुणि $C_{02}E$, त्र्यैयारूपिनि K_7 **69d** अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7$; अभाषतः C_{45}, स्वभावत K_{82}, मभासतः M, ह्यभाषत E **70a** त्रय्यारुणि॰] corr.; त्र्यैयारुणि॰ $C^{\Sigma}K_7$, त्रैयारुणि॰ $K_{82}E$, त्र्यैर्यारुणि॰ M ● विप्रेन्द्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; विप्रेन्द $C_{02}M$ **70b** धनंजय॰] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7ME$; धन॰ K_{82}^{ac} ● ॰भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; ॰भाषतः $C_{45}ME$

द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥१:७०॥
कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
कृतंजयाद्द्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥१:७१॥
ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय तु ॥१:७२॥
राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥१:७३॥
तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥१:७४॥
द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥१:७५॥
रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१:७६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः॥

76ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

✣

71b ॰मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰मुणि M **71c** कृतंजयाद्द्वि॰] $C_{94}K_{82}E$; कृतंजया द्वि॰ $C_{45}C_{02}K_7$, धनञ्जय द्वि॰ M • ॰श्रेष्ठ] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; ॰श्रेष्ठो E **71d** ऋणंजय॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; ऋणंजाय॰ C_{45} • ॰महात्मने] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰मभाशतः M **72a** प्राप्तो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्राप्तः M, प्राप्तौ E **72b** महर्षिणे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; महर्षिणः M **72c** गौतमाच्च] $C^{\Sigma}K_{82}E$; गौतमाश्च K_7, गौतमेन M **72cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय] em.; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, भरद्वारस्तस्माद्धर्यद्वताय C_{45}, भरद्वाज तस्मा हर्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्दम्याद्दमाय E **73a** राजश्रवास्त॰] em.; राजश्रव त॰ $C^{\Sigma}K_{82}E$, राजश्रव त॰ K_7, राजर्षव त॰ M **73c** ॰शुष्मात्त॰] $C^{\Sigma}K_7ME$; ॰शुष्मा त॰ K_{82} **73cd** प्राप्तस्तृ॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; प्राप्त तृ॰ C_{02} **73d** भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; omitted in C_{45} **74b** वृक्षः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वृक्ष M • ॰भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ॰भाषतः $C_{02}ME$ **74c** शक्तिः पराशरं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} **74d** जतु॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; तु॰ C_{45}, जंतु॰ M **75a** द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$, द्वैपायनाय E **75b** जतुकर्णो महर्षिणम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$; जतुकर्णा महर्षिणः C_{02}, जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac}, जंतुकर्ण्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E **75d** ॰मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰मुनि ME **76a** ॰हर्षेण] M; ॰हर्षाय $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, ॰हर्षणाय E **76b** ॰बुद्धये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰बुद्धयः M **76b** पुराणं सम्प्रकाशितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} **76e** मानुषाणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; मनुषाणां C_{45}, मानुषाना M • हितार्थाय] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; हित्यथाय M **76f** भूयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; भूय ME
Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥२:१॥
शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥२:२॥
कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥२:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।
दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥२:४॥
अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।
न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥२:५॥
न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥२:६॥
न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥२:७॥
न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥२:८॥
नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 195v–197r, C_{45} ff. 203v–204v, C_{02} ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 3v–4v, K_{10} exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K_7 ff. 211v–213r; E pp. 585–588; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

5ab cf. LiṅP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

✣

1a जनाग्रेण] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; जना_ _ C_{94} **2b** ब्रह्माण्डा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ब्रह्माण्ड E **2c** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ज्ञेया C_{02} **2d** कति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; कतिः C_{02} **3a** लयनं ज्ञेयं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; लयनं C_{45}, लक्षणं ज्ञेयं E **3b** वासिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; वासिरानः C_{45} **3c** का] em.; को $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, किं E ● प्रजा ज्ञेया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; प्र⟨जा⟩_ या C_{94} **4b** न त्वं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; तत्वं E ● ॰र्हसि] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ॰हसि K_7 **4c** दैवतै॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$; देवतै॰ $C_{02}K_7E$ ● शक्तिर्] C_{94}; शक्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ **5a** अगम्यगमनं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; अगम्यगगहनं C_{02}, अगम्यगगमनं K_7 **5b** गुह्या॰] K_7E; गुहा॰ $C^{\Sigma}K_{82}$ ● समुद्धृतम्] em.; समुद्धितम् $C^{\Sigma}K_{82}$, सम्रद्धितं K_7, समृद्धिदम् E **5c** प्रभुर्ने॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; प्रने॰ C_{02} **5d** दण्ड्यो] $C_{02}K_{82}K_7$; दण्डो $C_{94}C_{45}$, दण्ड्या E ● दण्डकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ण्डकः C_{45}^{ac}, पण्डकः C_{45}^{pc} **6a** सत्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; सत्यौ E ● तत्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; तत्रा E **6b** नो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; _ C_{94} **6c** नानृजुर्न] em.; नात्रऋजुर्न्न $C_{94}E$, नात्रऋजुर्न $C_{45}K_7$, नात्रऋजुन्न K_{82}, ⟨नात्रऋजु न⟩ C_{02} **6d** न तृष्णा न च] $C^{\Sigma}K_7E$; न च तृष्णा न K_{82} ● ईर्ष्यता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ईर्ष्यताः C_{02}, इर्ष्यता E **7a** क्रोधो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; क्रोधौ C_{02} **7b** सूयकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; सूचकः C_{45}, स्तेयकः E (unmetr.) **7d** शठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; षठो C_{02}, शठे E ● मत्सरः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; मत्सराः E **8a** व्याधिर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; व्याधि न $C_{02}K_7$ ● जरा तत्र] $C_{45}K_7$; जरास्तत्र $C_{94}C_{02}K_{82}E$ **8b** विक्लवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; विक्लव E **9a** मानव॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; मा_ व॰ C_{94}

न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥२:९॥
गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥२:१०॥
अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥२:११॥
द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥२:१२॥
आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥२:१३॥
न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥२:१४॥
न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥२:१५॥
न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्नरकं तथा ॥२:१६॥
तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥२:१७॥
हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥२:१८॥
परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥२:१९॥
अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥२:२०॥

16d cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् **17c** cf. MBh (Indices) 14.4.2743: ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and Brahmāṇḍa P 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः। श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

✣

9c प्रशंसास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7E$; तत्रा K_{82}^{ac} **11a** व्रज त॰] $C^{\Sigma}K_{82}E$; व्रजस्त॰ K_7 **11c** कर्म ना॰] em.; कर्म न $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, कर्मणा E **11d** कलिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}$; कलि $K_7^{ac}E$ **12a** च न त्रेता] $C_{02}K_{82}K_7E$; च न त्रेत्रा C_{94}, च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा॰] $C_{02}K_{82}$; कृतश्चा॰ $C_{94}C_{45}K_7E$ **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मन्वन्तत्रास्ति C_{02}, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_7 **12d** कल्पश्चैव] $C^{\Sigma}K_7E$; कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; आभूत॰ E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}E$; जन्मरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणन्त्रत K_7 **13d** आपदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अपदं E **14a** चाशापाश॰] $C_{45}K_7^{pc}$; च सायाश॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7^{ac}E$ • ॰बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ॰द्धो C_{02}, ॰वृद्धो E **14b** ॰मोहं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; ॰मोहो C_{94} **14c** देवा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; गन्धर्वो E **16a** जपो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; जयो C_{94} • नाह्निकस्त॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नाह्निक त॰ C_{45} **16d** न तिर्यन्नरकं] em.; नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यनरकन् C_{45}, नात्रिर्यं नरकस् K_7, न तीर्थन्नरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः] K_7; हरेच्छप्रभवाः $C^{\Sigma}K_{82}$, हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; वज्ज्ञानि E **19a** ॰गुणोत्सेधो] conj.; ॰गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ॰गुणेच्छेधा C_{02}, ॰गुणाच्छ्रेधा E **19b** विस्तारश्च] K_7; विस्तारं च $C^{\Sigma}K_{82}E$ • ॰विधः] K_7; ॰विधा $C^{\Sigma}K_{82}E$ **19c** अनेकाकार॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; अनेकार॰ C_{94} **20a** अन्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; बहु॰ E **20c** षण्डाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; घण्टाश्च E **20d** ॰रुहाणि] C_{02}; ॰रुहानि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ॰सहानि E

स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥२:२१॥
तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥२:२२॥
परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥२:२३॥
ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥२:२४॥
शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥२:२५॥
शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥२:२६॥
बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥२:२७॥
भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥२:२८॥
कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥२:२९॥
कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥२:३०॥
ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥२:३१॥

✣

21c After कामरू°, C_{02} has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

✣

21a स्वादु°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; स्वाधु° C_{94} ● °मूल°] $C^{\Sigma}K_7E$; °मूला K_{82} ● °फलाः] conj.; °फला $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$ **21b** स्कन्ध°] conj.; स्कन्द° $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$ **22c** °बालाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °वराः E **23c** °द्वय°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; °द्व° K_{82}^{ac} ● विक्षेपा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; विज्ञेया E **23d** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; °त्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$; omitted in K_{82}^{ac}, तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; omitted in K_{82}^{ac} **24d** न तिर्यञ्चैति कश्चन] $K_{82}^{pc}K_7$; न तिर्यञ्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$, न तिर्यं चेति कश्चन K_{82}^{ac} **25c** भोगमक्षय त°] em.; भोगमक्षयस्त° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.), भोगमयास्तु त° E **25d** °मृत्युर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °मृत्यु न K_{10} **26b** प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; प्रभा E **26d** °शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °शानाना K_{10}, °गानानां K_7 ● स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7$; स्मृतालय C_{45}, स्मृतालयं K_{82}, स्मृतालया E **27a** °भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °भा E **27b** ज्ञेयास्त°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; ज्ञेया त° $K_{82}E$ ● °आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °आलयं E **27d** दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; दिशि K_{10} **28a** °प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °प्रभा E **28b** दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दक्षिण° E ● दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; दिशिम् $C_{45}E$ **28d** °घोरा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °धोरा° E ● °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E **29b** पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; पश्चिमा C_{45} ● दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दिशि° K_7 ● °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E **29d** सद्यमिष्टा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; सद्यमिष्ट्वा° K_{82} ● स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्तरा C_{45} ● दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दिशिम् C_{94} **30d** °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °लय K_7 **31a** कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कला E **31b** चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; चतुष्तके E **31d** वामदेवा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वामदेव° K_{10}

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥२:३२॥
संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥२:३३॥
शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥२:३४॥
अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥२:३५॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥२:३६॥
सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥२:३७॥
स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥२:३८॥
यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥२:३९॥
कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥२:४०॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्वा महीं पूर्णां...

✣

32a ज्ञेयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेया E **32b** संसारा॰] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$E; संसा॰ C_{45}^{ac} **32c** ॰त्रिंशत्क॰] corr.; ॰त्रिंशक॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ● ह्येताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेयाः E **32d** ॰सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ॰सत्तमः K_{10}E **33a** संख्या वर्णा] $C_{45}K_7$; संख्या वर्ण्णो $C_{94}K_{10}$, संख्या वण्णा K_{82}, संध्या वर्णा E **33b** एकैकस्य] $C_{94}K_{10}K_7$E; ऐकैकस्य $C_{45}K_{82}$ **33d** बोधव्यास्त॰] em.; बोधव्या त॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E **34a** ॰कृष्ट्या] $C_{94}C_{45}K_{10}$E; कृष्टा $K_{82}K_7$ **34b** योगं सदाभ्यसेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** ॰योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰योग E **35c** ॰तप] E; ॰तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **35e** शक्येत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यैत C_{45}, शक्येते E **35f** देवै॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; देवे॰ K_7 ● ॰धन] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰धनम् C_{45} **36a** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E; गन्तु $K_{10}K_7$ ● शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यन्ते E **37a** ॰द्वीप॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; ॰दीप॰ K_7 ● ॰समुद्राणि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ॰समुद्राय K_{10} **37c** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E; गन्तु K_{10}, गंन्तु K_7 ● शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यन्ते E **38a** स्वदेहान्मांस॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; स्वदेहात्मांस॰ K_7, स्वदेहात्मां स॰ E **38a** ॰स्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ॰स्व K_{10} **38e** न तत्र गन्तुं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; न तत्र गन्तुं न C_{45} **38f** ॰दुष्करैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ॰दुष्कृतः K_{10} **39c** ॰दान॰] $C_{94}C_{45}K_7$E; ॰दानं K_{82}, ॰दानै K_{10} **39d** ॰पारगः] $C_{45}K_{82}K_7$E; ॰पारगाः $C_{94}K_{10}$ **39a** ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K_{10}, ब्रह्माण्डात्तस्य भोगास्तु E **39b** भुङ्क्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ⟨भुङ्क्ते⟩ K_7, भुक्त्वा E ● ॰गः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E; ॰गाः K_{82}^{ac} **40b** धर्मो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; धर्मे K_7 **40e** ॰कलनात्काल॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ॰कलना काल॰ K_{10}

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः॥

✣

Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$; नामाध्याय द्वितीयः K_{10}, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥३:१॥
कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥३:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥३:३॥
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥३:४॥
गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥३:५॥
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥३:६॥
दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

✣

Testimonia for this chapter: P_{57} exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C_{94} ff. 197r–198v, C_{45} ff. 204v–206r, C_{02} ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 4v–6r, K_{10} exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K_7 ff. 213r–214v, E pp. 588–591; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$ **5ab** C_{45} reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

3cd cf. LiṅgP 1.10.12cd–13ab: धारणार्थे महान्ह्येष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । **3** cf. BrahmāṇḍaP 1.32.29: धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । अधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. VāyuP 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ≈ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । **4** cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ **6ab** cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः ● cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

✣

1a आहुः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आहु E **1d** स्मृताः] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; स्मृता C_{45}, स्मृतः E **2a** कौतूहलं] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कौतुहल E ● ममोत्पन्नं] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; समोत्पन्नं K_7 **2b** संशयं] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; सशयं C_{94} **3c** आधारणान्म॰] $P_{57}C_{94}K_{10}$; आधारणात्प॰ C_{45}, आधारणात्म॰ $K_{82}K_7$, आधारेण म॰ E **3d** इत्यभिधीयते] $C_{94}K_{82}K_7$E; इ⟨त्यभिधीयते⟩ P_{57}, इत्यविधीयते $C_{45}K_{10}$ **4ab** ॰स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च॰] C_{94}; ॰स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च॰ $P_{57}C_{45}K_{10}$, ॰स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च॰ $K_{82}K_7$, ॰स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E **4b** ॰वृषः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; ॰वृष K_7 **4c** चतुरा॰] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}$E; चातुरा॰ $C_{94}K_7$ **5a** विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, omitted in C_{45} **5c** ॰मानुष॰] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰मानुषि॰ P_{57} **6a** ब्रह्मणो] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in C_{45}, ब्राह्मणो E ● भित्त्वा] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; वित्त्वा K_{10} **6b** धर्मः] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; धर्म K_{10} **6d** ॰मध्यमाः] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; omitted in C_{45} **7a** ॰आक्षी] $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in C_{45}, ॰आक्षि E **7b** ॰आद्याः] em.; ॰आद्या $P_{57}K_{10}K_7$E, ॰आढ्याः K_{82}, omitted in C_{45}, ॰आढ्या C_{94} ● ॰हराः] K_{10}E; ॰हरा $P_{57}C_{94}K_7$, omitted in C_{45}, ॰×⟨मा⟩○: K_{82}

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥३:७॥
विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥३:८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥३:९॥
श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥३:१०॥
पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥३:११॥
लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधःसुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥३:१२॥
क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥३:१३॥
विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।

---

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः। धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा। क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत। लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत। यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूद्देवानन्दो व्यजायत। इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः॥ **11cd** ≈ LiṅP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiṅP 1,5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

✣

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] $P_{57}C_{94}K_{10}$; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C_{45}, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह $K_{82}K_7$, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **8** विगतराग उवाच] $C_{45}K^{pc}_{82}K_7E$; विगतराग उ $P_{57}C_{94}K_{10}$, omitted in K^{ac}_{82} **8b** ताभ्यः] em.; तेभ्यः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C_{94}; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष् C_{45}, लक्ष्मी द्धृतिर्द्धृतिस्तुष्टिः K^{ac}_{82}, लक्ष्मीर्द्धृतिस्तुष्टिः K^{pc}_{82}, लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K_{10}, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः $P_{57}K_7$, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टी E **9b** पुष्टिर्मे॰] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुष्टि मे॰ E • लज्जा] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; लजा K_{82} **9c** बुद्धिः] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; बुद्धि C_{94} **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P_{57}, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सिद्धिश्चातिसम्भवा C_{45}, सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E **10a** कामः] K_{82}; काम॰ $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, धर्म॰ E **11a** लाभः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; लाभ॰ $K_{82}E$ **11b** ॰पुत्रः] em.; ॰पुत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • श्रुत॰] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; श्रत॰ C_{45} **11c** त्वभवत्पुत्रो] em.; त्वभयः पुत्रो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः] corr.; दण्डे $C_{94}K^{ac}_{82}$, दण्डो C_{45}, दण्ड॰ $K^{pc}_{82}K_{10}K_7E$ • च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; तु E **12a** लज्जाया विनयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; लज्जायाः विनय॰ E **12b** सुतः स्मृतः] $K_{82}K_{10}K_7E$; सुतः ×× C_{94}, सुतःस्तथा C_{45} **12c** सुधियः] E; सुधिय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • पुत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुत्रः E **12d** अप्रमाद॰] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; अप्रमादा॰ K_{82} **13b** वपोः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; वपो K_{82} **13d** सिद्धे॰] $C_{45}K_{82}K_{10}$; सिद्धि $C_{94}K_7E$ • व्यजायत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; व्यजायते $K_{10}E$, व्यजायतः K_7 **13e** स्वायम्भुवे] $C_{94}K_{82}K_7$; स्वायम्भुवो C_{45}, स्वयम्भुवे $K_{10}E$ • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि $C_{94}C_{45}K_{82}$, ऽन्तरे त्वासीत् K_{10}, ऽन्तरे त्वासं K_7, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; द्धर्म K_7, धर्मः E

कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥३:१४॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥३:१६॥
एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:१८॥
काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥३:१९॥

✣

14c In P_{57}, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः। इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन्॥ **15c–f** ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम्। स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः॥ ≈ MatsP 145.30cd–31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम्। स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः॥ ≈ Brahmāṇḍa P 1.32.33cd–34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम्। स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VDhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा। ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश॥

✣

14c कौतूहल॰] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; कोतूहल॰ C_{45} • ॰तीवं मे] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰तीव मे C_{45} **14d** कर्तय] em.; कीर्तय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ॰संशयम्] $C_{94}K_{82}K_7E$; ॰संशयः $C_{45}K_{10}$ **15a** श्रुति॰] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; श्रुतिः $C_{45}E$ **15ab** ॰द्वयोर्मूर्तिर्ध॰] C_{94}; ॰द्वयो मूर्ति ध॰ $C_{45}K_{82}K_{10}$, ॰द्वयी मूर्ति ध॰ K_7, ॰द्वयोर्मूर्ति ध॰ E **15b** ॰कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; ॰कीर्त्तितः K_{10}, कीर्त्तिताः K_7 **15cd** ॰बन्धमि॰] em.; ॰बद्ध इ॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ॰बन्ध इ॰ $K_{10}E$ **15d** श्रौतस्य] em.; श्रोतस्य $C_{94}C_{45}K_7$, श्रौत्रस्य K_{82}, स्रोत्रस्य K_{10}, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em.; स्मार्त $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **16a** नियम॰] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; नियमै॰ K_{82} **16d** ॰मानृशंस्यं] em.; ॰मनृशंस्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ॰मानृशंस्या K_7 **16e** धन्या॰] E; धन्यः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ध्यन्यं K_{82} • माधुर्य॰] E; माधूर्य॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **16f** आर्जवं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवश्च E **17b** ॰माहुर्म॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ॰माहु म॰ K_7 **17d** शृणुष्वा॰] $C_{94}C_{45}K_7E$; शृणुष्व॰ $K_{82}K_{10}$ **18a** बन्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; बद्धो K_{10}, बन्ध E **18c** हिंसां] $C_{94}K_{82}K_7$; हिंसा $C_{45}K_{10}E$ • ॰विधामाहु॰] $C_{45}K_{82}K_7$; ॰विधमाहु॰ C_{94}, ॰विधान्याहु॰ K_{10}, ॰विध प्राहु॰ E **19a** काष्ठलोष्ट॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; का〈ष्ठ〉__ K_{10} **19b** निर्दयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; निर्दया E **19c** ॰भिन्नाङ्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰भिन्नाङ्गा E **19d** ॰वध्यमवा॰] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰वध्यववा॰ C_{94}

बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥३:२०॥
शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥३:२१॥
यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्द्वारा निहतः स्मृतः ॥३:२२॥
विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:२३॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥३:२४॥
नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥३:२५॥
नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥३:२६॥
यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥३:२७॥
सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥३:२८॥
अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥३:२९॥
अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।

✣

29d C_{02} resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम

---

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38

✣

20a भुजोरश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; भुजौरश्च K_{82}E **20b** शिरोरुक्कण्ठ°] em.; शिरोरुकण्ठ° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, शिरोरुः कण्ठ° E **20c** अनाहता म्रियन्त्येवं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; अनाहत म्रियंत्येष K_{10} **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः] conj.; °नजाः स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, °नजाः स्मृता K_7, °नज स्मृतः E **21a** °चौरभयैर्घोरैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °चोरभयै घोरै K_{10} **21d** अन्यैर्वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; अन्ये चापि K_7 **22a** हरेद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; हरे वि° K_{10} **22b** वधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; वध E **22a** °भिभूतानां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °विभूतानां K_{10} **22b** तद्द्वारा नि°] conj.; तद्वारान्नि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तद्द्वारान्नि° E **23ab** °शस्त्रैर्माया°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °शस्त्रै मा° K_7, °शस्त्रैर्म्माया° E **23c** हिंसकान्याहु वि°] $C_{45}K_{10}K_7$; हिंसकान्याहुर्वि° $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E **24c** परमं धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E; परमं धर्म K_{10}, परमो धर्मं K_7 **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान्] $C_{45}K_7$E; त्यजेच्छ दुरात्म× C_{94}, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82}, त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10} **25b** °तरं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °तन् C_{45}^{ac}E **26d** परं तपोधन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पर तपोद्यमाः E **27a** यो हिनस्ति न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; यो न हिन्सन्ति K_{10}, यो हि नास्ति न E **27b** उद्भिज्जादि] em.; उद्भिजादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, उद्भिजानि K_{82} • °विधम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E; °विधिं K_7 **27c** पुरुषः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरुष° E **28a** °दयां नित्यं] $C_{94}K_{82}$E; °दया नित्यं $C_{45}K_{10}$, °दया नित्य K_7 **28c** यज्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; यज्या K_{10} **29a** परमं ती°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E; परन्ती° C_{45} **30a** यज्ञः] $C_{45}C_{02}K_{10}$E; यज्ञर् C_{94}, यज्ञ $K_{82}K_7$

अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥३:३०॥
अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥३:३१॥
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥३:३२॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥३:३३॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥३:३४॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥३:३५॥
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥३:३६॥
वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥३:३७॥
मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥३:३८॥
वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।

✣

After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति **34** ≈ Manu 5.52 **35** ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि। अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ **36** = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत॰)

✣

30c परमं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परमो E **30d** परमा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; परमां K_{10} **31ab** (अहिंसा... दमः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in E **31c** लाभः] K_7; लाभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, लाभो C_{02} **31d** परमं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; परमा K_{82} **32a** धर्मः] $K_{82}K_7$; धर्म $C_{94}C_{45}E$, धर्मो C_{02}, ध_ K_{10} **32b** अहिंसा परमा गतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; _____ K_{10}, अहिंसा परमो गतिः E **32e** अहिंसा परमं ब्रह्म] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ⟨अहिंसा परमं ब्रह्म⟩ K_{10}, अहिंसा परंमं ब्रह्म K_7 **33a** मांसाशनान्नि॰] $C_{94}C_{45}E$; मान्साशन नि॰ C_{02}, मांसाशनन्नि॰ K_{82}, मन्सासनन्नि॰ K_{10}, ⟨मांसशानान्नि⟩॰ K_7 **33d** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}$; मांस $K_{10}E$, मासं K_7 **34a** ॰मांसेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ॰मासेन K_7 **34b** वर्धयितु॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वर्द्धयति K_{10} **34c** पितॄन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; पितृन् $C_{02}E$, ⟨पितृन⟩ K_{10} **34d** ततो ऽन्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तदन्यो E **35b** ॰दैवत॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰देवत॰ $C_{02}K_{10}$ **35c** अत्रैव पशवो हिंस्या] $C_{94}C_{02}K_7E$; अत्रैव पशवो हिंसा C_{45}, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K_{82}, _____ K_{10} **35d** नान्यत्र मनुरब्रवीत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; __ ⟨त्र मनुरब्रवीत⟩ K_{10} **36a** क्रीत्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; कृत्वा E ● ॰प्युत्पाद्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰प्युत्पाद्या॰ E **36b** ॰हृत॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰हित॰ E ● वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; च E **36c** पितॄंश्चार्चयित्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; पितृश्चार्चयित्वा K_{10}, पितृश्चार्पयित्वा E **36d** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; मासं K_7 **37b** ॰शील॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰शल॰ C_{02} ● ॰व्रतैः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰व्र⟨तः⟩ C_{45} **37c** ॰वृत्तानां] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰वृत्ताना K_{10}, ॰वृत्तीनां E **37d** न] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; त C_{45} **38a** पर्ण॰] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; पण्ण॰ K_{82}, पर्णा॰ E **38ab** ॰हाराद॰] $C_{94}C_{02}K_{10}^{pc}K_7E$; ॰हाद॰ K_{10}^{ac}, ॰हारा अ॰ $C_{45}K_{82}$ **39ab** ॰हारा रा॰] $C_{45}K_{82}K_{10}$; ॰हाराद्रा॰ $C_{94}C_{02}K_7E$

निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥३:३९॥
तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥३:४०॥
अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥३:४१॥
त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः॥

✣

39d °भोजिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °भोगिभिः E **40a** मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; मासं K_{7} **40b** हीहेत] $C^{\Sigma}K_{7}E$; हीयेत $K_{82}K_{10}$ **40c** गुणाकर्षा°] conj. Törzsök; गुणाकाशा° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, गुणा कुर्या° E **41b** °यज्ञसमीहया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °धर्मसमीहया C_{02}, °यज्ञसमीहयाः K_{7}, °धर्मसमीहय E **41c** यशः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; य⟨शं⟩ C_{02} **41d** परा गतिः] $C_{02}K_{82}K_{7}$; ⟨परा गतिः⟩ C_{94}, पराङ्गतिम् $C_{45}K_{10}$, परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}E$; त्रैलोक्य K_{10} ● अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{7}E$; अ⟨खिलं⟩××××××× C_{94}, अखिलं दत्तोत्तमे ब्राह्मणे K_{82} **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; ××××××××× C_{94} ● महीं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$; मही C_{02} **42c** °कोटि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °कोटी° E (unmetr.) ● स्नात्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$; स्ना ऽ C_{45} **42d** °फलमहिंस°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °फलं त्वहिंस° K_{7} ● निःसंशयः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; ×××× C_{94}, निःसंशय× C_{45}, निःसंशयं E **Colophon**: नामाध्यायस्तृतीयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; नामाध्यायस्तृतीय K_{7}, नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥४:१॥
आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम् ।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥४:२॥
वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥४:३॥
वधार्हः पुरुषः कश्चिद्ब्रूजेत्पथि भयातुरः ।
पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥४:४॥
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥४:५॥
देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥४:६॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 198v–201v, C_{45} ff. 206r–208v, C_{02} ff. 273v–277r, K_{82} ff. 6r–9r, K_{10} exp. 48–50 (lower–upper), K_7 ff. 214v–217r, E pp. 591–597; C^{Σ} = C_{94}+ C_{45}+ C_{02}

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते ● cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते **1cd** cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ **2** cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥ **5** ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

✣

1a सद्भावः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; सद्भाव॰ K_{10}E **1ab** सत्यमित्याहुर्दृ॰] $C_{45}K_{82}K_7$E; सत्य⟨मि⟩त्याहु दृ॰ C_{94}, सत्यमित्याहु दृ॰ C_{02}, सत्यामित्याहुर्दृ॰ K_{10} **1b** ॰प्रत्यय॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ॰प्रत्य॰ C_{02}, ॰प्रत्येय॰ K_7, प्रत्यक्ष॰ E **1c** यथाभूतार्थकथनं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; यथाभूतार्थ C_{02}^{ac}, यथाभूतार्थ×क्त कथनं C_{02}^{pc} **1d** तत्सत्यकथनं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; तत्सत्यकथकं C_{45}, कथनं स्मृतं C_{02}^{ac}, सत्यककथनं स्मृतं C_{02}^{pc} **2a** ॰ताडना॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰नाडना॰ C_{45} **2b** सुदुःसहम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; सुदुसहं C_{02} **2d** सत्यमुदाहृतम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; ⟨सत्य⟩मु⟨दा⟩हृतम् C_{94} **3a** ॰द्यतः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$E; ॰द्यत K_{82} ● शस्त्रं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शस्त्र C_{02}, सत्य C_{45}E **3b** कर्हिचित्] C^{Σ}E; कर्हचित् $K_{82}K_{10}K_7$ **3c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सत्य C_{45}E **4b** ॰तुरः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰तुर C_{45} **4c** पृच्छतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पृच्छते E **4d** तद्वापि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; तदपि K_{10} **5a** हिनस्ति] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; हि नास्ति $C_{02}K_{82}$E **5b** राजन्न] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E; राज न C_{02}, राज्यं न K_{82} **5c** ॰त्यये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$E; ॰त्यजे K_{10} ● ॰पहारे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ॰प्रहारे $C_{02}K_{10}$ **6b** ॰मानुष॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; ॰मानुष्य॰ K_7 ● सत्यं धर्मः परो यतः] $C_{45}C_{02}$; सत्यं धर्मः पयतः C_{94}, सत्यं धर्म परो यतः $K_{82}K_7$, सत्यधर्म परो यतः K_{10}, सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; श्रेष्ठ K_{10}E ● वरिष्ठं च] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C_{45}^{ac} **6d** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E; सत्य॰ $C_{45}K_{10}$ ● धर्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; धर्म C_{02}E

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥४:७॥
सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥४:८॥
सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥४:९॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥४:१०॥
सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥४:११॥
तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥४:१२॥
अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥४:१३॥
लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥४:१४॥
सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।

9c ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव **10** = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा। अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ **11** ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च। अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd–5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति। **13c** ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

✣

7a सत्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्य C_{02} **7b** सत्यमक्षयभोगदम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यंमक्षयभोगदम् $C_{45}C_{02}$, सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; पोत K_{82}, प्रोक्तः E **7d** पन्थान विस्तरम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यज्ज्ञानविस्तरम् E **8a** ॰ष्टगतिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰⟨ष्टा⟩गतिः K_{10} **8c** तीर्थं] $C^{\Sigma}K_{82}$; तीर्थ $K_{10}K_7$, तीर्थात् E **9a** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्य C_{45} **9b** शमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शमम् K_{10} **9c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संत्यं C_{45}, सत्य K_7 **9d** सुखम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुखः E **10a** ॰सहस्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰सहस्रस्य C_{02} **10b** तुलया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तुल्यया C_{02} **10c** ॰सहस्राद्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰सहस्रा हि C_{02} **10d** एव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; एवं $C_{02}E$ **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] $K_{82}K_7$; सू⟨र्यः स⟩त्येन पृथि स्थिताः C_{94}, सूर्यः सत्यैन पृथिवी स्थिता C_{45}, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C_{02}, सूर्य ⟨सत्ये⟩ _ _ _ वी स्थिता K_{10}, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E **11c** वायवो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वात्यवो K_{10} **11d** सत्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यात् E **12a** सागराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सागरा C_{02} **12b** समयेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सत्येन च E **13ab** सत्येन सत्येन] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}E$; सत्येन $K_{82}^{ac}K_7$ **13b** शशिनाचरः] conj.; सशि⟨भाचरः⟩ C_{94}, शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, श⟨सि⟩×चरः C_{45}, स शिरा वरः C_{02}, शशिभाष्करः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02}, तिष्ठते विन्ध्यो E **14a** ॰लोकः] E; ॰लोक $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; स्थिः K_7 • सत्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यं E **14b** मेरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; मेरु $C_{02}E$ **14c** वेदास्ति॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; देवास्ति॰ C_{45}, वेदा ति॰ E **14d** सत्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; प्रतिष्ठिति K_7^{ac}, प्रतिष्ठितः K_7^{pc} **15a** गौः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; गौ $C_{02}K_{10}$ **15ab** क्षीरं सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क्षीत्यं C_{45}^{ac}, क्सी× नित्यं C_{45}^{pc} **15b** क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02}, क्षीरे घृत स्थितम् K_{10}, क्षीरं स्थितं घृतम् E

सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥४:१५॥
सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥४:१६॥
एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥४:१७॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥४:१८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥४:१९॥
धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥४:२०॥
उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥
प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥
तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।

✣

15c सत्ये जीवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सत्ये जीव K_7, सत्यं जीव E **15d** जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; जीव C_{02} **16a** सत्यमेकेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; सत्येमेकेन K_{10}, सत्यमेकैन C_{45} **16b** धर्म॰] E; धर्मः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ● ॰निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰निश्चः C_{94} **16d** सत्यमेकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; सत्येमेकं K_{10} ● सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; सुरक्षितः K_{82}, सुरिक्षितम् C_{45} **17a** एवं सत्य॰] C_{45}; एतत्सत्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **17b** सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$; सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रत৲ः৲ C_{02}, सुव्रतं E **18a** तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तृप्ति C_{02} ● विजानामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94}, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** ॰धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; ॰धून C_{94}, ॰धनः $C_{45}K_7$ **19b** ॰कीर्तितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰कीर्त्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; त्कोच ततः C_{45}, उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः] $C_{45}K_7E$; तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** ॰सह्य॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰सह्ये K_{10} ● ॰स्तेय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; ॰स्तेन $C_{94}K_7$ ● पञ्चमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्ट॰] $C_{94}K_{82}K_7E$; धृष्टदुम्न॰ C_{45}, धृतदुष्ट॰ C_{02}, दृष्तदुष्ट॰ K_{10} **20b** ॰कर्षणम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; ॰कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणापि] em.; वार्यमाणो ऽपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, वार्यमानो वि॰ C_{45} **21a** उत्कोचं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्कोच C_{94} ● विप्रेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विद्रेन्द्र K_{10} **21b** ॰संकर॰] $C_{02}K_{82}$; ॰शङ्कर॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$, ॰सकर॰ K_7, ॰संहार॰ E ● ॰कारकम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; ॰कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] conj.; मूल $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ● ॰विनाशार्थ॰] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; ॰विनार्थ॰ K_{82}^{ac} **21d** ॰त्कोचः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰त्कोचं K_{10}, ॰त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्र॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विजानीया द्र॰ C_{02} **22c** तं च स्तेनं] C_{94}; तञ्च स्तेन C_{45}, तं च स्तेयं K_{82}, तञ्च तेय K_{10}, सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तञ्च तेन K_7 **22d** ॰हारकम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$; ॰हारकः C_{02}, ॰हारका K_{82}^{ac} ॰हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्यार्थं E ● हरेद्यदि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; हरेद्यति C_{45}

चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥
दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥
नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥
नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥
नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥
प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना † अन्यो हृताद्वै हृता †
अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥४:२८॥
स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।

✣

29 The lower folio side in exposure 49 in K_{10} is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

✣

23d कूटकापटिका] K_{10}; ⟨कु⟩टका यटिका C_{94}, कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_7$, कूटकार्यटिका $K_{82}^{pc}E$ **24a** °र्जव°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °जव° K_{10} **24b** च्छद्मना] E; च्छन्मना $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, च्छत्माना K_7 **24cd** मूढः स] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; मूढास्स K_{10} **24d** चौरश्चोर] K_7; चोरश्चोर $C_{94}C_{02}K_{10}E$, चौर चोर C_{45}, चौरश्चौर K_{82} **25ab** (नास्ति... तत्समः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in E **25a** स्तेय°] $K_{82}K_7$; तेन C_{94}, स्तेन° $C_{45}C_{02}K_{10}$, omitted in E **25b** °समः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °समं C_{02}, omitted in E **25cd** (नास्ति... ऽनयः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in E **25c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; तेन C_{02}, स्तेय° K_7, omitted in E ● °समा°] $C_{45}C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}K_{82}K_7$, omitted in E **25d** स्तेन°] $C^{\Sigma}K_{10}E$; स्तेय° $K_{82}K_7$ **26a** स्तेय°] $K_{82}K_7E$; स्तेन° $C^{\Sigma}K_{10}$ ● °समा] $C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ **26b** स्तेन°] $C^{\Sigma}K_{10}$; स्तेय° $K_{82}K_7$, तेन E **26c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; स्तेय° $C_{02}K_{82}E$ ● °सम] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$ (unmetr.); °समं K_{10} ● अज्ञो] C_{45}; अज्ञ× C_{94}, अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, अज्ञः E **26d** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E **27a** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E **27b** स्तेन°] K_{10}; स्तेय° $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$ **27c** स्तेय°] C_{02}; स्तेन° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्तेन्य° K_7, तेन E **27d** स्तेय°] $C_{02}K_7$; स्तेन° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तेन E **28a** प्रच्छन्नो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रस्थन्नो C_{45} ● ऽर्थमन्यपुरुषः] $C_{45}K_7$; च वित्तमथवा $K_{82}^{pc}E$, वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$, चित्त C_{02} ● प्रत्यक्षमन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; प्रत्यक्षमनो C_{45}, प्रत्यक्ष्यमन्ये E **28b** निक्षेपाद्धन°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; निक्षेपा धन° $C_{02}K_{10}K_7$, निक्षेपात्रय° E ● °हारिणो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; °हारिण्यो C_{45}, °हारिणा K_{10} ● ऽन्यमधमो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ऽन्यमधनो C_{02}, ऽन्यविधयो E ● चान्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; चान्या E ● हरेत्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; हरे K_{82} **28c** अन्ये लेख्य°] corr.; अन्या लेख° $C_{45}C_{02}$, अन्यो ले⟨ख्य⟩° C_{94}, अन्यो लेख्य° $K_{82}K_{10}K_7$, अन्योल्लेख्य E ● °धना अन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °धन्यो C_{45} ● हृताद्वै] $C^{\Sigma}K_7E$; हृतद्वै K_{82}, हृताद्वे K_{10} **28d** अन्यः क्रीतधनो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; अन्य क्रीतधनो K_7, अनाश्रीतधनं E ● ऽपरो धयहृत] $C_{94}C_{02}K_{10}$; परो धयह्यत C_{45}, परो धन⟨हृत⟩ K_{82}, परोधप्रहृत K_7, मदा ह्यपहृतं E ● जघन्याः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; जघन्यः E **29a** स्तेनतुल्य] $C_{94}C_{45}K_7$ (unmetr.); स्तेयस्तुल्य C_{02}, स्तेयतुल्य K_{82} (unmetr.), तेन तुल्य K_{10} (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E **29b** यावज्जीवति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यावत्तज्जीवति E ● °पतेः] $C_{45}K_{10}K_7$; °पतिः $C_{94}C_{02}K_{82}E$ ● संत्रस्यमानो रटन्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; संत्रास्यमानो शठः E

प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥४:२९॥
नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत † मादिश्चमानृशंस तमन्वितः † ॥४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥४:३५॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

35a ≈ VisṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) ● cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः
35c = VDhU 3.291.25c

✣

29c प्राप्तः॰] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; प्राप्त॰ K_{82} ● ॰सह्य॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; __ K_{10}, ॰सद्य॰ E ● ॰विषमं] em.; ॰विषमः $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$, ___ K_{10} ● कर्मेरितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; कर्मे⟨रित⟩ C_{94}, __⟨रितः⟩ K_{10} **29d** निरयमाक्रन्दमानो] $C^{\Sigma}K_{82}$; ⟨निर⟩यमाक्रन्दमा⟨नो⟩ K_{10}, निरयं स क्रन्दमानो K_7, नियममाक्रन्द्रमानो E **30a** निरयात्तिर्यत्व॰] $C_{45}K_{82}$; निरयान्तिर्यत्व॰ C_{94}, निरया तिर्यत्व॰ C_{02}, नि⟨रयात्तिर्यत्व⟩॰ K_{10}, निरयान्तिर्यक्ष॰ K_7, निरयान्तिर्यक्त्व॰ E **30b** तिर्यत्वे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨तिर्यत्वे⟩ K_{10}, तिर्यक्त्वं E ● तथैवमेकशतिकं] C_{45}; तथैकमेकशतिकं $C_{94}K_{82}K_7$, तथैकमेकशतिक C_{02}, ⟨तथै⟩कमेकशतिकं K_{10}, तथैकमेकसकिकं E ● ॰भ्रम्य॰] $C^{\Sigma}K_7E$; ॰भ्राम्य K_{82}, ॰_□म्य K_{10} ● वर्षार्बुदम्] K_7^{pc}; वर्षाम्बुदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}$, वर्षाम्बुदः $C_{02}E$ **30c** मानुष्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; मानुष्य C_{45} (unmetr.), ⟨मानुष्य⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) ● विपुले] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; विपु⟨ल⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), विपुलं E ● दारिद्र्य॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×रि× K_{10}, दारिध्र॰ E **30d** तस्माद्दु॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; तस्मा दु॰ C_{02}, ⟨तस्मा दु⟩॰ K_{10} ● चाश्रयेत्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; चाश्रत् K_{82} **31a** ॰शिव॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ॰शिवं K_7 **31c** गवां वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; अवाम्वा C_{45}, ××⟨म्वा⟩ K_{10} ● अतिथेर्द्वे॰] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; अतिथिद्वे॰ C_{02}, अतिथे द्वे॰ K_{82} **31d** नृशंसाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; नृशंसा $C_{45}K_7E$ **32a** ॰मूर्तिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰मूर्ति॰ E **32b** ॰न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰न्विताः $C_{02}K_{10}$ **32c** सूर्यः] $C^{\Sigma}K_{82}$; ⟨सूर्य⟩॰ $K_{10}K_7$, सूर्य॰ E ● दीक्ष॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨दी⟩× K_{10}, दीक्षु॰ E **33b** ॰करः पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰⟨करः पिता⟩ K_{10}, ॰करपिताः C_{02} **33c** ॰दैवत॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ॰देवत॰ C_{45}, ×वत॰ K_{10} **33cd** ॰दिश्चमानृशंस तमन्वितः] $C_{94}C_{45}$; ॰दित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$, ॰दिश्च अनृशंस तमान्वितः K_{82}, ॰दिश्चमनृशंस तमान्वितः K_7, ॰दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या] $C_{94}C_{45}K_7$; ⟨पृथ्व्या⟩ $C_{02}K_{82}$, पृथ्वी K_{10}, पृथ्व्यां E **34b** वन्देत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वन्देन वन्देत C_{45}, वन्द्येत C_{02} **34d** सर्वं] em.; सर्व $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **35a** पवित्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ⟨पवित्र⟩ K_{10} ● मङ्गल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ⟨मङ्गल्यं⟩ K_{10}, माङ्गल्यं $C_{02}K_7E$ ● देवताः] $C^{\Sigma}K_7$; दैवताः K_{82}, ⟨देवताः⟩ K_{10}, देवता E **35d** ॰स्मादेव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ॰स्मादुव C_{45}, ॰स्माद्गवं E **36a** जातमात्रस्य लोकस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; जातमात्र⟨स्य लोकस्य⟩ K_{10}, सतसातस्य C_{45}^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C_{45}^{pc}

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥४:३७॥
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥
गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥
अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥
अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥४:४१॥
आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥४:४२॥

---

36 cf. ŚDhU 12.92ff **38a** = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत **38** cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

✣

36d शकृत्क॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨शकृत्क⟩॰ K_{10}, क्षत्क॰ C_{45} **37a** ॰पवित्रपूतम्] $C_{02}K_{82}E$; ॰पवित्रपूतन C_{94} (unmetr.), ॰पवित्रं C_{45} (unmetr.), ॰पवित्रपूत K_{10}, ॰पवित्रपूतनं K_7 (unmetr.) **37b** ॰गव्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰गव्या C_{02}, ॰⟨गव्यां⟩ K_{10} ● पुरुषाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरुषा C_{02}, पुरुषः E ● पिबन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विवन्ति C_{02} **37c** लभन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; भवन्ति C_{02} **37d** स्वर्ग॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; स्व॰ C_{45} **38a** गोभिर्न तु॰] K_7; न गोभिस्तु॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), न गावतु॰ E **38d** दत्ताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ⟨दत्ता⟩ C_{02}, दत्ता E **39a** गवाह्निकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; गवांह्निकं C_{94} ● यश्च करोति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यः प्रकरोति E **39b** गवां तु] $C_{45}K_7$; गवान्तु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, गवानाम् E **39c** ॰तप॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰⟨तप⟩॰ K_{10}, ॰जप॰ E **39d** लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em.; लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, लभत्यसौ भमनृशंसकर्त्ता C_{94}, लभत्यसौ तमनृतं स कर्त्ता C_{02}, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E **40d** प्रशंसते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रशंस्यते C_{02} **41a** न पीड्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C_{02}, ⟨न पी⟩×× K_{10}, निपीड्येत K_7 **41b** अतिथिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अतिं C_{02}, ××× K_{10} ● न दुष्यति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नुदुष्यति C_{45}, ×दुष्यति K_{10} **41c** अतिथि॰] $C_{94}K_{82}$; अतिथिं $C_{45}C_{02}K_7E$, अति⟨थिं⟩ K_{10} ● ॰प्रिय॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रियः C_{02} ● यः] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$; यर् C_{94}, य K_{82} **41e** अतिथेः] $C_{45}C_{02}K_7$; अतिथि॰ $C_{94}K_{82}K_{10}$, अतिथिं E **41ef** ॰संतोषस्तस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰संता यस्य C_{45} **41f** पुण्य॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; पून॰ K_7 **42a** ॰आर्घ॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰आर्ध्य॰ E ● ॰पात्रेण] conj.; ॰पाद्येन $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **42c** अन्नव॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्नम्व॰ C_{02}, ⟨अन्न⟩व॰ K_{10} **42d** निवेदयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; प्रदापयेत् E

पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥४:४३॥
न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥४:४४॥
अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥४:४५॥
अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥४:४६॥
† न गतिमतिथिज्ञस्य † गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥
सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥
नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥
दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥
निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा **44cd** cf. 12.37cd: द्विजरूपधरो धर्मः स्वयम् एव इहागतः **47cd** = VāyuP 2.17.8 = BrahmāṇḍaP 2.15.8; ≈ŚDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः **50b** cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्र्येन धर्मसारसमुच्चयम्

✣

43a °दारात्मना] em.; °दारात्मनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, °⟨दारा⟩त्मनो C_{94}, °दारात्मको E **43b** °पूजयेत्] $C_{94}K_{82}$E; °पूज्यते $C_{45}C_{02}K_{10}$, °पूजते K_7 **43c** श्रद्धया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; श्रद्धाया C_{02} ● चाविकल्पेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; चापि कल्पेन C_{94} **44a** °चरणं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °प्रवरं E **44b** देशजन्मनी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; देशजन्मना C_{94} **44c** चिन्तयेन्म°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E; चित्तयेत्म° C_{45}, चिन्तयेत्म° K_7 **44d** °गतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; °गताः C_{02}, ग⟨तम⟩ K_{10} **45b** °सूय°] $C_{94}K_{82}K_7$E; °सूर्य° $C_{45}C_{02}$, °सू⟨र्य⟩° K_{10} **45d** °तपः°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; °तप° K_7 (unmetr.) **46b** नृशंसमतमुत्सृजेत्] $C_{94}K_{82}K_7$; नृशंसमत उत्सृजेत् C_{45}, नृशंसकमममुत्सृजेत् C_{02}, नृससमतमुत्सृजेत् K_{10}, न संशय समश्नुते E **47a** न गतिम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; न गति ना° K_{82}, न तिथिम° C_{02}E **47b** कर्हिचित्] C_{94}E; कर्हचित् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **47c** °यान्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °यान्ति° C_{02} **48a** सक्तु°] em.; शन्कु° $C_{94}C_{45}$, शंक्तु° C_{02}, शक्तु° $K_{82}K_7$, शक्थु° K_{10}, शक्ति° E ● चैकेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; चेकेन K_7 **48b** आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महद्भुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, आसी महद्भुतः C_{02}, आसीत्महाद्भुतः K_7, आसीन्महद्भुतम् E **48c** °दानेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °प्रादानेन C_{02} **48d** स्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; ⟨स⟩° K_7, स° E ● °गतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °गतः C_{02} **49b** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °त्तमम् C_{02}, °त्तमः E **49d** कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कीर्तितम् C_{02}, कीर्तिताः E **50b** धर्मसार°] em.; धर्मः सार° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, धर्मभार° E **50c** स्वर्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; स्वर्ग C_{02} **50d** कीर्तिर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}$E; कीर्ति द° $C_{02}K_{82}K_7$ **51a** दमस्ती°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; दम ती° C_{45} **51d** दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दम C_{02}, दमं E ● काम°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; कामं K_7 **52a** °दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; °दम C_{02} **52b** °भ्रमर°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E (unmetr.); °भ्रम⟨रा⟩° K_7

त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥
दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥
मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥४:५४॥
स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥४:५५॥
पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥४:५६॥
अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥४:५७॥
अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥४:५८॥
दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

✣

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत

---

54 cf. BuddhCar 11.35: गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ **56d** cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् **58a** cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

✣

52c घ्राणा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; घ्राणं C_{45}, घ्राण C_{02} **52d** ॰न्द्रियाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰न्द्रियः E **53b** सर्वे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्व॰ C_{45} ● ॰हराः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰हरा E **53d** व्रजेत्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; व्रजे_ C_{94} **54a** मृगे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; मृगो $K_{10}E$ ● श्रोत्र॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; शोत्र॰ C_{02}, श्रोत॰ K_7 ● ॰वशा॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰वचशा॰ C_{45} **54b** पतङ्गाश्च॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पतङ्गा च॰ E ● ॰षोर्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ॰सो मृताः C_{02}, ॰षो मृताः K_7 **54c** घ्राणया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; घ्रातया C_{45} **54cd** नष्टो नष्टो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; नष्टो C_{45} **55b** ॰सदुःसहः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ॰सदुःसह C_{45}, ॰सुदुस्सहः K_{10} **55c** पुनः] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पुन C_{94}^{ac} **55d** तेभ्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तेभ्य E **56a** पुरूरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरोरवे C_{02}, पुरुरवा॰ E ● तिलोभेन अतिकामेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तिकामेन अतिलोभेन E **56b** दण्डकः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पुण्डकः E **56a** सागरा॰] em.; सगर॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सागर॰ C_{02} **57b** अतिपानेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; अतिपापेन E **57c** अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्दातो C_{94}, अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10}, अतितृष्णा च मानाच्च च E **57d** नहुषो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; नघुषो K_{10} **58a** ॰र्नष्ट] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰र्नष्टो C_{45}, नष्टो C_{02} **58c** अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$; अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E **58d** नृगो गो॰] E; नृगङ्गो॰ $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, नृगं गो॰ $C_{45}K_{82}$ **59a** हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10}, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E **59c** ॰नाश] C_{45}; ॰नाशो E॰नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$, ॰नश्च K_{10}, ॰नागा K_7 **59d** विप्र] $C^{\Sigma}K_{82}^{ac}K_{10}E$; विप्रा $K_{82}^{pc}K_7$ ● दमया] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दया C_{45}^{ac}

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥४:६०॥
परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥४:६१॥
परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥४:६२॥
परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥४:६३॥
जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥४:६४॥
परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥४:६५॥
परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥४:६६॥
एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

✣

65cd These two pādas are illegible in K_{10} **66** This verse is mostly illegible in K_{10}

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

✣

60a निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_7$, निर्घृण K_{82}^{ac}, निर्घृ⟨णे⟩ K_{82}^{pc}, निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_7$, निर्घृणे $K_{82}^{pc}E$ **60c** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_{82}K_7$ **60d** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_7$ **61b** ॰जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ॰जीवापर्कणे C_{45}, ॰जीवोपकर्षणे E **61c** परनिन्दा॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; परनिन्द×॰ C_{94} ● ॰परान्नेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰परांनेषु K_{10} **61d** घृणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; घृणा $C_{02}K_{10}E$ **62a** घृणी॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; घृणा C_{45} **62c** ॰व्राजा] $C^{\Sigma}K_7$; ॰व्राजी $K_{82}K_{10}$, ॰व्राज्या E **62d** ॰पर॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰पशु॰ K_{10} **63b** अन्याया॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; अन्यया॰ K_{10} ● ॰र्जनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰र्ज्जवम् K_{10} **63c** ॰तुला॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰तुल॰ K_{10} **63d** ॰र्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; ॰र्थ C_{02}, ॰⟨र्थ⟩ K_{10}, ॰र्थे K_7 **64a** विप्र] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वि⟨प्र⟩ C_{94}, विप्रे C_{02} **64b** घृणी॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; घृणां E **64c** वनजावनजा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; वनजाव×जा C_{45}^{ac}, वनजा व⟨नि⟩जा C_{45}^{pc}, वनज विनजा K_7 **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr.; विलगाचरणाचराः $C_{94}C_{45}K_7$, विलगोचरगोचरः $C_{02}E$, विलगोचरगोचराः K_{82}, ⟨विलगाचर⟩णाचराः K_{10} **65b** वक्ष्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अभोज्ये C_{45} **66c** शौण्डे] K_{82}; सौण्ड्ये $C_{94}C_{02}K_7$, शोण्ड्ये C_{45}, ⟨सौण्डे⟩ K_{10}, सौण्डो E **67a** ॰पुरुषाः] K_7; ॰पुरुषः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ● ॰र्थिनः] K_7^{pc}; ॰र्थिनां $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ॰र्थिना K_7^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C_{02}, नन्दनवायुवान्ति E ● ॰कृताः] em.; ॰कृतम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **67c** ॰श्रुतिं] K_7; ॰श्रुति॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ● नित्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; नित्य C_{45} **67d** स आयुष] em.; समायुष $C^{\Sigma}K_7$, समायुषः K_{82} (unmetr.), ⟨समायुष⟩ K_{10}, स मानुष E ● निःसंशयः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; निसंशयः K_{82}

चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥४:६८॥
चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥४:६९॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥४:७०॥
चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥४:७१॥
चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥४:७२॥
आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥४:७३॥
चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥४:७४॥
धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥४:७५॥
आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति। एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः।; cf. DharmP 1.31cd–32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते। **74cd** = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. **74** cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः। चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

✣

68a चतुर्मौनं च॰] corr.; चतुर्मौनश्च॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, चतुर्मोणश्च॰ C_{02}, ⟨चतुर्मौनश्च⟩॰ K_{10} **68ab** ॰तुःशत्रुश्च॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰तुशत्रु च॰ C_{02}, ॰तुःशत्रु च॰ E **68b** ॰तुरायतनं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; ॰⟨तु⟩रायतनं C_{94}, ॰⟨तुरायतनम⟩ K_{10} **68c** ॰पादं] $C^{\Sigma}K_7E$; ॰पादः K_{82}, ×× K_{10} **68d** पञ्चधन्य॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; धन्यपञ्च॰ E **69a** ॰मौनस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰मोनस्य C_{45} **69c** पारुष्य॰] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; पारुष्यं K_{82} ● ॰पिशुना॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰पिण्डाना॰ E **70c** चतुःशत्रुर्नि॰] $C_{94}C_{45}E$; चतुशत्रु नि॰ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **70d** सो ऽरिहा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; स्रोरिहा C_{45}, सर्वथा E **71c** मुदितो॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मुदितौ॰ E **71d** चायतनं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; चायतन C_{94}, चायत⟨न⟩ C_{45} **72c** ॰भवः] $C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; ॰भव $C_{94}C_{02}^{ac}$, ॰भवं E **72cd** सूक्ष्मं ध्या॰] $C_{94}K_{82}K_7E$; सूक्ष्मा⟨न्या⟩॰ C_{45}, सू⟨क्ष्म⟩ध्या॰ C_{02}, सूक्ष्मध्यान॰ K_{10} **72d** ॰नमुक्तं चतुर्विधम्] $C_{02}K_{10}$; ॰नमुक्तश्चतुर्विधम् C_{94}, ॰नमुक्तश्चतुर्विधः $C_{45}K_{82}$, ॰नमुक्तं चतुर्विधिं K_7, ॰नयज्ञश्च E **73a** स्मृतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; स्मृता $C_{02}E$ ● धर्मो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; धन्या E **73cd** आहुः सू॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; आ×× C_{94} **74ab** धर्मश्च॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; धर्म च॰ $C_{02}K_{10}$ **74b** ॰श्रितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ॰श्रिताः K_7 **74d** भैक्षुकः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; भक्षकः E **75a** यैरिदं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; येरिदं $C_{45}C_{02}$ ● वेत्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वेति C_{02} **75d** प्रवर्धनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; प्रवर्धनः E **76b** धन्यादेव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; धर्मदिव E **76c** पुष्टिः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ×ष्टिः C_{94} ● स्मृतिर्मेधा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; स्मृति मेधा $C_{02}K_{82}$ **76d** ॰मानवे] em.; ॰मानवः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **77a** ॰स्थान] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; ॰स्थानं $C_{45}K_7E$ (unmetr.) ● पञ्चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चैवं E **77b** कीर्तयिष्यामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; कीर्तियिष्यामि K_{10}

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥४:७७॥
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥४:७८॥
ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥४:७९॥
रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥४:८०॥
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥४:८१॥
चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥४:८३॥
प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।

77c–f ≈ MBh Indices 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ **78** ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ VisṇuS 37.1–4 ≈ AgniP 168.25 **79** ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ **80** ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ **81** = Manu 11.58

✣

78a समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्षं $C_{94}K_{82}$, समुत्कर्ष $C_{02}K_{10}K_7E$, समुत्क⟨र्ष⟩ C_{45} **78b** राज॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; राज्ञी॰ E **78c** ॰निर्बन्धः] em.; ॰निर्बद्धः $C_{45}K_7$, निबद्धस् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, निर्वद्धस् E **78d** ब्रह्महत्यया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्र×××या C_{94} **79a** ब्रह्मोज्झं] em.; ब्रह्मो ऋग॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ब्रह्म ऋग॰ E **79b** सुहृद्वधः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सकृद्बुधः E **79c** ॰नाद्ययोर्जग्धिः] em.; ॰न्नञ्च यो जग्धिस् C_{94}, ॰न्नञ्च यो जग्धि C_{45}, ॰न्नञ्च योद्विग्नः C_{02}, ॰न्नं च यो जग्धिः K_{82}, ॰न्नं च यो जग्धिः K_{10}, ॰न्नञ्च यो जवे K_7, ॰न्नश्च यो विप्रः E **80a** स्वयोन्यासु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सुतोन्यासु C_{45} **80c** सख्युः] em.; सख्य $C^{\Sigma}K_{82}E$, ×× K_{10}, स⟨ख्यु⟩ K_7 ● पुत्रस्य च स्त्रीषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×××××× K_{10}, पुत्रीषु चास्त्रीषु E **80d** ॰समः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×× K_{10}, ॰सम E **81a** निक्षेप॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨निक्षेप⟩॰ K_{10}, निखेप॰ C_{45} **81b** नराश्वरजतस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨नराश्वरजतस्य⟩ K_{10}, नराणां स्वजनस्य C_{45} **81d** रुक्मस्तेय॰] em.; ⟨रूग्य⟩×य॰ C_{94}, रुग्मस्तेय॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, ×××× K_{10}, हृतस्तेय॰ E ● ॰समः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सः C_{45}^{ac}, ॰सम E **82a** एते] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨एते⟩ K_{10}, एव E ● सम्भूय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; संभूयो C_{02}, ⟨संभूयो⟩ K_{10} **82c** ॰पञ्चैतत्] corr.; ॰पञ्चैतन् $C^{\Sigma}E$, ॰पञ्चैतम् K_{10}, ॰पञ्चेतन् K_7, ॰पञ्चैते K_{82} **82e** ॰मादम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰माद E **82f** वर्जनीयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वर्जनीयो C_{02} **83ab** मनमाधुर्यश्च॰] em.; ॰मनसा धूर्यश्च॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, ॰मन⟨मा⟩धूर्यश्च॰ C_{45}, ॰मन×धूर्य×॰ K_{10}, ॰मनसा भूयश्च॰ E **83b** ॰क्षुर्बुद्धि॰] $C_{94}C_{45}K_7E$; ॰क्षु बुद्धि॰ $C_{02}K_{82}$, ××× K_{10} **83c** ॰दानं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×× K_{10}, ॰दानश्च E **83d** ॰बुद्धिं च] $C_{94}K_{82}K_7$; बुद्धिश्च C_{45}, ॰दृष्टिं च $C_{02}E$, ××× K_{10} **84a** प्रसन्न॰] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ⟨प्रसन्न⟩॰ K_{10}, प्रसंन॰ K_7

यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥४:८४॥
इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥४:८७॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः॥

✣

84c यथा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यस्य E ● ॰दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰दातश् E **84d** स्वाश्रमा॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वासमा॰ C_{02} ● ॰गतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ॰सतो K_7 **85b** इन्धनो॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; इत्वनो॰ K_7 ● जात॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; जा॰ C_{45} **85c** सुलभानि न] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुरभानि च E **85d** ॰दकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰⟨त⟩कानि K_{10} **85e** क्षुते] conj.; क्षुतं $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, शतं E **86a** पञ्चार्जवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; पञ्चार्जवः C_{02}, ×××× K_{10}, पञ्चार्जवा E ● प्रशंसन्ति] $C^{\Sigma}K_7$; प्रशसन्ति $K_{82}E$, ⟨प्रससन्ति⟩ K_{10} **86c** कर्म॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; ×र्म्म॰ C_{94}, ⟨कम्मा⟩॰ K_{10} ● ॰वृत्त्याभिवृद्धिं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰वृत्तिभिवृद्धिञ्च K_{10}, ॰वृत्याभिवृद्धिश्च E **86d** पारितोषिक॰] em.; पारतोषिक॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **86e** स्त्रीधनोत्कोच॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; स्त्रीधनङ्गो च E ● ॰वित्तं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰वित्तिञ्च K_{10} **86f** आर्जवो ना॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवञ्च C_{02}, आर्ज्जवेना॰ E **87ab** आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; omitted in K_{82}^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K_{82}^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्र्जवो न वृथा तपः E **87cd** (आर्जवो... वृथाग्नयः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in E **88ab** (आर्जव॰... तिष्ठति)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in E **88a** ॰ग्रामः] $C_{94}C_{45}K_7E$; ॰ग्रामात् $C_{02}K_{10}$, ॰ग्रामाः K_{82} **88d** तस्य चरन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तस्य रमन्ति E, त×__न्ति C_{94} **89a** यमप्रविभागः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; यमविभागः C_{02}, यमप्ररिभागः K_{82}, नियमपरिभागः E ● द्विजेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नरेन्द्र E **89b** ॰येत्तं मनुष्यः] corr.; ॰येत्तन्मनुष्यः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ॰येत्त मनुष्यः C_{45}, ॰येत्तत्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; इरित॰ E ● ॰पहारी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰पलपहारी C_{02} ● ॰ज्ञयास्ते] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; ॰ज्ञयाते K_{82} **89d** ॰वर्ता] conj.; ॰वृत्ता $C^{\Sigma}K_{10}K_7$, ॰वृत्ताः $K_{82}E$ **Colophon**: नामाध्यायश्चतुर्थः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥५:१॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥५:२॥
शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 201v–202r, C_{45} ff. 208v–209r, C_{02} ff. 277r–278r, K_{82} ff. 9r–9v, K_{10} exp. 50 (upper) and 51 (lower), K_7 ff. 217r–218r, M ff. 9r–10r, E pp. 597–599; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{02} + C_{45}$

---

3 = Liṅ P 1.8.29cd–30ab = VDhU 3.233.202

✣

1 विगतराग उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME; विगत⟨राग उवा⟩च C_{94} **1a** कथय नि॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; कथयति E ● ॰तत्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME; तं C_{45} ● साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_7$E; त्वां वशेषात् C_{45}, सांप्रत त्वं विसेषात् $C_{02}K_{10}$, साम्प्रतं त्वं विशेषा M **1b** वचनतुल्यं श्रो॰] M; वदनतुल्यं श्रो॰ $C_{94}C_{02}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$E, वदनतुल्यां श्रो॰ C_{45}, वदन⟨तुल्यं श्रो⟩ तुल्यं स्रो॰ K^{ac}_{82} ● ॰कामो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰कामा ME **1c** ॰दहन॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; ॰वदन॰ E ● ॰दग्धं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰दग्ध M ● ॰र्निषिक्तम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰र्विमुक्तम् C_{45}, ॰र्निशिक्तः M **1d** अपर॰] $C^{\Sigma}K_{10}K_7M^{pc}$E; अर॰ M^{ac}, अपरं K_{82} (unmetr.) ● ॰वद म॰] $C^{pc}_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$M; ॰वद॰ C^{ac}_{94}, ॰वदन॰ E ● मतज्ज्ञं नास्ति] conj.; मतज्ञा नास्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$M, मतज्ञा⟨न्ना⟩स्ति C_{02}, ⟨मे⟩ ×××× K_{10}, मतज्ज्ञान्नास्ति E ● धर्मेषु तृप्तिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; मे धर्मतृप्तिः M **2** अनर्थ॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; अर्थ॰ M **2a** ॰सुख॰] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$ME; ॰मुख॰ K^{ac}_{82} ● ॰मतो ऽन्यत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ॰मतो ऽन्य K_{10}, ॰मतो न्यः M, ॰मनो ऽन्यत् E ● कीर्त॰] $C^{\Sigma}K_7$ME; कीर्ति॰ $K_{82}K_{10}$ **2b** ॰विशेषः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME; विशे× C_{94}, ॰विशेष C_{45} ● प्रकारः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$ME; पकारः K_7 **2d** ॰विनाशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$M; ॰विनाश॰ C_{02}E **3a** इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E; ईज्या $C_{02}K_{10}$M ● दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$ME; दान॰ K_{10} **3c** ॰पवास॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰प्रवाष॰ M **4a** ॰निर्देशं] $C^{\Sigma}K_7$ME; ॰नियमं K_{82}, ॰र्द्देशं K_{10} **4c** शारीर॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$ME; शरीर॰ K_{10} ● ॰शौचमाहारो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E; ॰शौच×हारो C_{94}, ॰स्रोतमाहार M **4d** मात्रा भावश्च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ME; मात्रा भावं च C_{94}, ⟨सात्राभा⟩वश्च K_{10} **5a** ताडयेन्न] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; ताडये न K_7M ● बन्धेत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; बन्धेन M

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।

---

8 ≈ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश। उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥
9ab ≈ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्॥
10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि। अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च। वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्॥; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd–47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत्॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत्।; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च। वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्॥

✣

5c °द्रव्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °द्रवेषु M **5d** शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; शौच K_7 ● कायिकमुच्यते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; कायिकमुमुच्येते K_7 **6a** श्रोत्र°] M; श्रोत° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **6b** गुदोपस्थ°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; गुदोप्रस्थ° K_7, गुदापस्थ° E **6c** मुखस्या°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; मुखस्था° C_{45} **6cd** शौचमा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; शौचंमा° $C_{45}K_{10}$, शौच आ° M **6d** °वचनेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °वषनेषु M **7a** °विष्टा°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °विष्ट° $K_{10}M$ **7c** मृत्तोयैस्तु] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; ⟨मृ⟩××× C_{94}, मृतोयैस्तु $C_{45}M$, मृत्तोयेस्तु K_7 ● °पस्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °पस्थ $C_{02}E$, °पस्थः M **7d** शौचयीत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शौचये च M **8a** °पस्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °पस्थ° $C_{02}K_{10}M$ ● गुदे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; गुदो $C_{02}K_{10}$, गुद M **8b** तथैकत्र] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तथैक⟨त्र⟩ C_{45}, तथैकत्रे M, तथैकश्च E ● दश] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; दशः C_{02} **8c** उभयोः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; उभय M ● दातव्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दातव्यो $C_{02}E$, दातव्य M **8d** मृदः] $C^{\Sigma}K_7E$; मृतः $K_{82}M$, मृदा K_{10} ● शुद्धिं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शुद्धिसमीहया C_{02}, शु⟨द्धि⟩ समीहता K_{10}, शुद्धिः समीहता K_7, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; चेतच्हौच $C_{02}E$, एत×× K_{10} **9b** °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °गुण C_{02} **9c** वानप्रस्थस्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वानप्रस्थे तु M ● त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; द्वि° C_{02} **10a** °शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °शौच M **10b** शृणुष्वावहितो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7ME$; शृणु⟨ष्वाव⟩×× C_{94}, शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** °कं जलं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °कोदकं M ● पिबेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; पिबे C_{45} **10e** °चारदानार्थं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °चरदानार्थं M, °चारणार्थाय E **11a** °स्वादुरसैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °स्वा×रसैः K_{10}, °स्वादुरसं M, °स्वादरसैः E **11b** °हारषड्रसैर्बु°] $C_{45}E$; °हारसद्रवैर्बु° $C_{94}K_{82}K_7$, °हारसद्रवै बु° C_{02}, °हारषड्रसै बु° K_{10}, °हारे सद्रवद्बु° M **11c** °वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; °⟨दै⟩षम्यनाशास्ति C_{45}, °वैशम्य नस्यास्ति M, °वैषम्य नश्यन्ति E **11d** रोगाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; रोग M ● सुदारुणाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; स्वदारुणाः M, सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ××× K_{10}, अभक्षं ME ● च न भक्षेत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; न च भक्षेतः M **12b** न च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; च न K_7E

अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥
लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
छत्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥
हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥
अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥
सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥

✣

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात

13ab ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च **14ab** cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् **19ab** ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्। यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

✣

12c गम्येत] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; गम्येतः M **12d** अवाच्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; अवाचं C_{02} **13a** पलाण्डुं] E; पलण्डुं $C^{\Sigma}K_{10}K_7M$, पलडुं K_{82} **13b** कवकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; च कचानि E **13c** गौरं च] em.; गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, गौरश्च E ● मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मांसः M, मासं E **13d** विधानतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; विधानत् M **14a** छत्राकं] $K_{82}C_{94}C_{45}K_{10}K_7ME$; छत्राक C_{02} ● विड्व°] $C^{\Sigma}K_{10}ME$; विद्व° $K_{82}K_7$ **14b** गोमांसं] $K_{82}C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{10}K_7ME$; गोमाञ् C_{45}^{ac} **14c** चटकं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **14d** °पादांश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; जालपादञ्च M **15a** °चक्राह्व°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °चक्राह्वा° M **15b** °कुक्कुटान्शु°] $C^{\Sigma}K_7E$; °कुक्कुटा शु° K_{82}, °कुक्कुटां शु° K_{10}, °कुर्कुटा शु° M ● °श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_7E$; °शोनकान् C_{45}, °श्येनका K_{82}, °श्येनकां K_{10}, °श्येनकम् M **15c** काकोलूकं बलाकं च] $C_{45}K_7$; काकोलूक⟨स्व⟩××ञ्च C_{94}, काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}ME$, ⟨काकोलूकं बलाकं च⟩ K_{10} **15d** मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; मत्स्यादीनि च वर्जये M **16a** अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ⟨अमेध्याश्चापवित्रांश्च⟩ K_{10}, अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्यश्चापवित्रांश्च E **16b** सर्वानेव विवर्जयेत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वान्येतानि वर्जयेत् M **17c** विशेषेण] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; मशेषेण M **17e** जिज्ञासितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; जिज्ञासनो K_7, जिज्ञासतो E **17f** °क्षिप्तः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; °क्षिप्य C_{45}, °क्षिप्त $K_{10}M$ ● कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; कथितं E **18a** °वादी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °वादि M ● °रतः शुचिर्] $C_{94}C_{45}E$; °रतः शुचि $C_{02}K_7$, °रत शुचि M, रतः शुचिन् $K_{82}K_{10}$ **18c** अहिंसकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अहिंसक $C_{45}M$ ● शुचिर्दान्तो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; शुचि दान्तो $C_{02}K_7M$, शुचिर्दान्तौ E **18d** °भूत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; °भुत° M ● शुचिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शुचि M **19b** °शौचं परं स्मृतम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; °शौचं पर स्मृतम् $C_{45}C_{02}$, °शौच पर स्मृतः M, °शौचयनं स्मृतः E **19cd** यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] $C^{\Sigma}K_7$ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न $K_{82}K_{10}$, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **19d** °शुचिः शुचिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; शुचि शुचिः K_{10}, °शुचि शुचि M, °शुचिः शुचि E **19e** वाङ्मनसां शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वाङ्मणसा शुद्धि M **19f** शुचिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; शुचि $C_{02}M$ ● वस्तुषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; वस्तुषुः K_7, वस्तुशु M

शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः॥

20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः

✣

□□□□$K_{10}K_7$E; यदिः M ● कालक्षये निश्चयः] $K_{82}^{ac}K_7$; कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E **20b** कीर्तिर्यशो॰] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E; कीर्तियशो॰ $C_{94}C_{02}$(unmetr.), कीर्तिर्यषा॰ M ● ॰लङ्कृताः] em.; ॰लङ्कृतः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ॰लकृतः C_{45}, ॰लंकृतम् M **20c** सद्धर्म॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E; य धर्म॰ M ● ॰एरितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$M; ॰ओदितः E **20d** परत्रमीहित॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परत्रमीहत॰ M, पवित्रमीहित॰ E ● ॰गतिं] em.; ॰गतिः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ME ● निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}K_7$; निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}$ME **Colophon**: ॰विधिर्नमा॰] C_{94}; ॰विधिनामा॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$M, ⟨विंधि⟩नामा॰ K_{10}, ॰विधिर्नाम E ● ॰ध्ययः पञ्चमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥६:१॥
अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ॥६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥६:५॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥६:६॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥६:७॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 202r–203r, C_{45} ff. 209r–209v, C_{02} ff. 278r–279r, K_{82} ff. 9v–10v, K_{10} exp. 51 (lower–upper) – 52 (lower), K_7 ff. 218r-218v, E pp. 599–601; $C^{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

1a ॰मिज्यां] C_{45}; ॰मीज्यां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **1b** ॰त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ॰त्तमः $K_{10}K_7$ **1c** ॰मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] $C^{\Sigma}K_7$; ॰मोक्षप्रसिद्ध्यर्थ $K_{82}K_{10}$, ॰मोक्षेशसिद्ध्यअर्थं E **1d** द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; भव E **2a** अर्थयज्ञः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; अनर्थयज्ञः C_{45}, अर्थयज्ञ $K_{10}K_7$, अर्थयज्ञ॰ E **2c** ज्ञानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ज्ञान $C_{02}K_7$ **3b** अग्नि॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; ⟨अ⟩_ ॰ C_{94}, ×× K_{10} ● ॰क्रिया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰क्रियाः $C_{45}C_{02}$ **3c** पार्वणी] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; पर्वणी C_{45}, ⟨पर्वणी⟩ K_{10} **3d** ॰यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰यज्ञ C_{02}, ×× K_{10} **4b** ॰यतनेषु] $C_{45}C_{02}E$; ॰लयनेषु $C_{94}K_{82}K_7$, ॰यत×× K_{10} **4c** ॰हस्त॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ×× K_{10}, ॰हस्तैः E **5a** ॰यज्ञं ततो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰यज्ञं तपो C_{45} ॰यज्ञस्ततो C_{02} **5c** वेदा॰] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; अदा॰ K_{10} **5e** ॰पुराणं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ॰पुराणश्च E **5f** ॰यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰यज्ञ C_{02} **6a** कर्म] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; क्रमम् E **6c** ॰चक्षुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰चक्षु C_{02} **6d** ॰यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰यज्ञ C_{02}, ॰⟨यज्ञस⟩ K_{10} **7a** ॰यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ॰यज्ञ $C_{02}K_{10}$ **7c** ध्यानं] $C^{\Sigma}K_{10}E$; ध्यान $K_{82}K_7$ **7e** सोमो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; सोमा॰ $C_{45}K_{10}E$ **7f** सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C_{45}; सूक्ष्मं त⟨त्व⟩___ञ्चमम् C_{94}, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_7, सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E

तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥६:८॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥६:९॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥६:१०॥
विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥६:११॥
विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥६:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥६:१३॥
द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥६:१४॥
प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥६:१५॥
विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥६:१६॥
पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥६:१७॥
पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

✣

8c शशिं] $C^{\Sigma}K_{82}E$; शशि K_{10}, शशिंन् K_7 **8cd** ध्यायेत्त॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ध्याये त॰ C_{02} **9b** ज्वालामग्निं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; जालामग्नि K_7 **9c** ॰तत्त्वः] $C^{\Sigma}K_7$; ॰तत्व K_{82}, ॰तत्वं $K_{10}E$ **9d** ॰नाशनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰नाशनम् $C_{02}E$ **10b** ध्यायेत्स्फटिक] $C^{pc}_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ध्यायेत्स्फटि C^{ac}_{94}, ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ ● ॰मलम्] $C^{\Sigma}K_{10}E$; ॰मलः K_{82}, ॰ऽमलः॰ऽ K_7 **10c** तत्त्वः स] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; तऽत्वनऽ_ C_{94}, तत्व स C_{02}, तत्वं स E **10d** ॰जमव्ययम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰मव्ययं C_{02} **11ab** ध्यायेत्त॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ध्याये त॰ C_{02} **11e** ॰यज्ञस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰यज्ञञ्च $C_{02}E$ **11f** समासतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सनातनः E **12a** तु] conj.; त्रि॰ $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, हि E **12c** लोकाः] $C_{94}K_{82}K_7$; लोका $C_{45}C_{02}K_{10}E$ ● प्रपद्यन्ते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; प्र××× C_{94} **12d** ॰धन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; ॰धनः $C_{45}K_7$ **13ab** प्रथमं तत्त्व॰] $C^{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$; omitted in K^{ac}_{82}, प्रथमं तत्त्वं E ● प्रकृतिचिन्तया] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; च कृतिचिन्तय E **13d** सुखी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुखम् E **14c** याति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; यान्ति E **15a** ॰तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ॰तत्व C_{02} ● तृतीयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तृतीयस् E **15b** ध्यायमानो मरिष्यति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ध्याय×××रिष्यति C_{94}, धयायामानो मरिष्यति E **15c** शिवलोके] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; शिवलोक C_{45}, रुद्रलोके E ● वसेन्नि॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वसे नि॰ C_{02} **15d** ॰युतं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ॰युत K_{10} **16a** ॰तत्त्वामृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ॰तत्वमृतन् C_{02}, ॰तत्त्वामतं E **16c** अक्षयं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; अक्षय॰ E **18a** ॰युक्तो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ॰यु× C_{94} (top of akṣaras lost), ॰युक्तौ E ● च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in $C_{45}E$ ● पुनर्जन्म॰] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; पुनऽजऽन्म॰ C_{94} (top of akṣaras lost), पुनजन्म॰ C_{02}

जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥६:१८॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥६:१९॥
मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥६:२०॥
अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥६:२१॥
आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उचयते ॥६:२२॥
इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥६:२३॥
स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥६:२४॥
मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥६:२५॥

21cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते **23c** MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ **25ab** See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।

✣

18b जिज्ञास्यन्तां] $C_{94}K_{10}K_7E$; जिज्ञास्यतां $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C_{02} **18c** जन्मेनैकेन] $C_{45}K_{10}K_7E$; जन्मनैकेन $C_{94}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) ● मुक्तिर्भ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मुक्ति भ° C_{02} ● न वा] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; भवा K_{82} ● मानवाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; मानमानवाः C_{45}, मानवा C_{02}, मानव E **18d** प्रत्यक्षा°] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; प्रत्यक्ष° K_{82} ● °वेदनीयम्] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °वेदनीयः $C_{94}C_{02}K_7$, °वेदनीय E **19a** °तप] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °तपम् E **19c** कायिकं च तृतीयं तु] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; मानसं तप आदौ तु K_{10} (eyeskip) **19d** मनोवाक्कर्म] $C_{94}K_7E$; मनोक्कर्म C_{45}, म्मनोवाकर्म° C_{02}, मनोवाक्काय° $K_{82}K_{10}$ ● °परम्] C_{02}; °परः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **19c** कायिकं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; कायिक K_{82} **20a** °सौम्यं] K_7; °सौम्य° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °सौम⟨य⟩° C_{02} (top of akṣaras lost) ● प्रसादश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; प्रसादं च $C_{45}E$, प्रदानश्च K_{10} **20c** मौनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मौन× E ● °शुद्धिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °शुद्धिं च $C_{02}E$ **20d** पञ्चैतत्] $C_{94}K_{10}K_7$; पञ्चैते $C_{45}K_{82}$, पञ्चेतत् C_{02}, पञ्चैतन् E **21c** °भ्यसनं चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; °भ्यसन×× C_{94}, °भ्यस⟨नं⟩ चैव K_{10} **22a** आर्जवं च अहिंसा च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवत्वमहिंसाश्च E **22b** °चर्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °चर्य $C_{02}E$ **22c** शौचं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; शौच E **23a** इष्टं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; इष्ट $C_{02}K_{10}$ ● °भावं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °भावश् E **23b** पथ्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यं E **23c** मनो°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मन° E ● पञ्चैतत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; पञ्चेतत् K_7, पञ्चैतान् E **23d** तप उक्तं महर्षिभिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तपमुक्तं महिर्षिभिः E **24a** °शीर्भि°] $C_{94}E$; °शीभि° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **24b** °तिथि°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °तिथिं E **24c** °मिश्रक] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °××क C_{94}, °मित्यश्रक C_{45} ● पञ्चैतत्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चैतन् E **24d** तप उक्तं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तपमुक्तं E **25b** ग्रीष्मे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गृष्मे E **25d** तपः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तप C_{02} ● साधनमु°] $C_{94}K_{82}K_7E$; साधन उ° $C_{45}C_{02}K_{10}$

स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
पुष्पमुत्पाद्य दानंच सर्वे ते तप साधनाः ॥६:२६॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥६:२७॥
येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्ष्यनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥६:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः॥

26ab Cf. 2.38 and 17.xx ff.

✣

26a दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{7}$; ⟨दान⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), दानश् E **26c** दानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; दानश् E **26d** तप] E; तपः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) **27a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{02}, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{10}, कृच्छातिकृच्छं K_{7} **27b** °याचितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °याचितः E **27c** चान्द्रायणं पराकं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$; चान्द्रायनं पराकं C_{45}, चन्द्रायणं पराकं K_{82}, चान्द्रायणवराकश् E **27d** तपः सांतपनादयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$; तपसान्तपनादयः C_{02}E **28a** तप त°] E; तपस्त° $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) ● °मनसा] em.; °मनसः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **28b** निर्मलमति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; निर्मलर्मति° C_{45} ● जघन्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; जगत्यं E **28c** °काङ्क्ष्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$; °कांक्ष° E ● सर्वान्तिकं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E; सर्वार्त्तिकं C_{45} **28d** °भवने] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$E; °भवेने K_{7} ● °साध्यं वहेत्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$; °⟨साध्यम⟩×× C_{94}, °साध्य वहेत् C_{45}, °साध्यं वदेत् E